

פתח דבר

אודה לה' בכל לבב על שזיכני להוציא לאור את "קונטרס לענין החתונה", מאת הרב המקובל ר' אליעזר ב"ר יעקב סופינו זצ"ל. קונטרס זה שנדפס באמסטרדם בשנת תק"ב[?], לא זכה בעתו לעלות על שולחן מלכים לעיונם של תלמידי חכמים שבישיבות ובבתי המדרש שבאיטליה, כפי שהתכוון מחברו – עודנו באיבו נגזרה עליו גזרת כליה. קונטרס זה זוכה עתה לראשונה לצאת לאור, מודפס מוגה ומוער מתוך עותק יחידי (Unicom), ששרד ונתגלה כמאתיים ושישים שנה לאחר החרמתו ושריפתו, בספריית מכון שוקן למחקר היהדות שבירושלים.

חשיבותו של הקונטרס אינה מצטמצמת לחקר מנהגי בית הכנסת בפיסא, בליוורנו ובתולדות רבני איטליה במחצית הראשונה של המאה הי"ח בלבד, אלא היא שופכת אור גם על תולדות המנהגים, ובפרט על מנהגי קהילות הספרדים בקריאת פרשת "ואברהם זקן" בשבת שלאחר החתונה.

כדי להקל על הקורא את המעקב אחרי השתלשלות הפרשה והדיון בה במקורות הלכתיים מקבילים, לא הסתפקנו בצילום הדפוס הישן, אלא ערכנו את הספר מחדש והעתקנו את הקונטרס מתוך העותק היחיד שמצאנו בדפוס, פיסקנו והערנו בהערותינו את המקורות שסמכו עליהם שבעלי התשובות סמכו עליהם והוספנו בהערות על זהותם של החכמים ומקורותיהם, ומקבילות שונות.

הקונטרס כולל ד' תשובות. התשובה הרביעית מתפרסמת כאן לראשונה ואילו שלוש התשובות הראשונות נדפסו בשינויים מסוימים בשו"ת מים רבים (אמסטרדם תצ"ז), לר' רפאל מילדולה. שילבנו שינויים אלו בנדפס, באותיות קטנות. ר' דוד מילדולה ב"ר ר' רפאל מילדולה הגיב בספרו שו"ת דברי דוד (אמסטרדם תקי"ג) על תשובתו האחרונה של המחבר, ומקצת מדבריו הובאו בהערות שבשולי העמודים.

בסוף הספר הוספנו פקסימיליה של העותק המקורי וכן פקסימיליות של ב' תשובות ר"א סופינו בענייני חמץ ועניינים שונים שבכ"י סט' פטרבורג B381, שטרם פורסמו.

טרם אכלה לדבר, חובה נעימה לי להביע את תודתי הנאמנה לכל אלה שעזרו לי בהכנת הספר לדפוס: לאכסניית מכון שוקן למחקר היהדות שליד ביהמ"ד לרבנים באמריקה, שזכיתי לעמוד בראשה ח"י שנים ואני נהנה יום יום מגנזי ספרייתו העשירה וממכמניה; לרב יעקב שורץ, אסקלוטין דאורייתא, שעומד לימיני במפעל הביבליוגרפי של ספרות השו"ת, שמצא את הספר בספריית המכון והביאו לפני – הערותיו הרבות משוקעות בין שיטי הספר. אם נפלו שגיאות בפענוח ההכתוב או בהבנתו "אתי תלין משוגתי".

אני מודה למכון לתצלומי כתבי היד שאפשרו לי לצלם את תשובתו האחרונה של ר"א סופינו מכ"י אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאור 837/1, המתקרא "קונטרס על ההשגות שבספר מים רבים סי' ו' ז' ח'", ומקבילו מכ"י Huc K83 המתקרא "פסק השר המסכים", תודה מיוחדת לד"ר אברהם דוד שעזר לי בפיענוח כתבי היד. אני מודה גם למר ישראל חזני אשר ערך והתקין את הספר ושיקע בו את הערותיו, לרב יוסף אליהו הלוי מובשביץ ולמוסד הרב קוק אשר הואילו בטובם להוציא את הספר לאור – כולם יעמדו על הברכה. ומאלוהי השמים אשאל העזר והסיוע לעשות רצונו [!] כרצונו.

הקדמה

[א]

למעלה מחמישים שנה עברו מאז כתב הרב מרדכי הכהן את מאמרו המרתק "גורלו של ספר",¹ העוסק בגורלו של הספר הקטן שלפנינו, "קונטרס על ענין שבת החתונה", לר' אליעזר בן יעקב סופינו (Supino), שהיה רב בפיסא² משנת תצ"ב עד שנת תק"ג] (? (1743-1732), ומחכמי התורה שבדורו באיטליה. עניינו של קונטרס זה, הכולל ד' תשובות,³ הוא במחלוקת הלכתית מקדמת דנא בעניין קריאת פרשת

* חלק מהקדמה זו פורסם בספר "זכר דבר לעברך – מאמרים לדב רפל", ירושלים תשס"ז, במאמר "פרשת 'ואברהם זקן' – מחלוקת שהסעירה את רבני איטליה במאה הי"ח", לזכרו של פרופ' דב רפל ע"ה.

¹ סיני לד (תשי"ד), עמ' קי-קכא. בהמשך דברינו נחזור ונדון במאמרו של הכהן.

² פיסא (Pisa) שוכנת במחוז טוסקנה (Toscana) שבאיטליה, על יד שפך הנהר ארנו (Arno) לים התיכון. יהודי פיסא הם צאצאיהם של יהודי פורטוגל ומרוקו, שהוזמנו בשנת 1548 על ידי הדוכס קוסימו הראשון די מדיצ'י להתיישב בפיסא ובליורנו, בהציעו להם שורת הנחות והקלות. על הקהילה בפיסא במאה הי"ז ראה ד' קארפי, "הסכמות קהילת פיזה משנת 1636 והתוספות להן מן השנים 1639, 1641, ו-1643", מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' 27-50 [בחלק הלועזי]; R. Toaff, "Il 'Libro Nuovo' di statuti della Nazione Ebraica di Pisa (1637)", *Scritti sull'Ebraismo in memoria di Guido Bedarida*, Firenze 1966, pp. 227-262 (in seguito: "Statuti .Pisa")

³ על הקונטרס ראה י"א בן-יעקב, אוצר הספרים, וילנא תר"מ, עמ' 526 מס' 296, המפנה לח' נפי, "זכר צדיקים לברכה", טרייסט 1853, עמ' 21, 23, שמזכיר את ר' אליעזר סופינו מפיסא ש"יש לו קונטרס על ענין שבת החתונה לראות אם החתן עולה למנין שבעת הקרואים לס"ת, והיה בזמן הר"ח נ' עטר וה"ר רפאל מילדולה וה"ר ריקי זצ"ל וחתם שמו בקונטרס שהוא בחדש כסליו ש' התצ"ט (1738)... והויכוח הנ"ל ע"ע החתן הוזכר גם כן בשו"ת מים רבים א"ח סי' ו' ד' ח' אכן הסתיר שם שמו של הרב סופינו זצ"ל", מהפניות נפי לשו"ת מים רבים נראה כי לא ראה את הספר. וראה א"ל פרומקין וא' רבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 25, שהביאו ביוגרפיה קצרה של ר' אליעזר סופינו, ואף ציינו שר"א סופינו חיבר את הקונטרס הנ"ל,

“ואברהם זקן” בשבת שלאחר החתונה, שהובילה במקרה זה לפולמוס חריף בין רבני איטליה שבמאה הי”ח עד להחרמתו ושריפתו של הספר. סיפור המעשה בקצרה (שנרחיב עליו בהמשך) אירע כנראה בבית הכנסת שבעיר פיסא⁴ בין השנים תצ”ה-תצ”ו [1735-1736],⁵ ומעשה שהיה כך היה: חתן

אלא שדברים אלו מועתקים מספר “זכר צדיקים לברכה”. וראה י”ט אייזנשטאט, מזכרת רבני איטליאה [בתוך דעת קדושים], פטרבורג תרנ”ז-תרנ”ח, בסוף פסק החרם של ר’ יעקב פולק נגד ר’ אברהם מינץ, עמ’ 53, שהביא את הביוגרפיה על ר’ אליעזר סופינו מתוך מ’ מורטארה, מזכרת חכמי איטליא [*Indice Alfabetico dei Rabbini e Scrittori Israeliti*], פדובה 1886, עמ’ 64. על תיאור שריפת הקונטרס ראה שו”ת דברי דוד, אמשטרדם תקי”ג (להלן: דברי דוד), סי’ כא (לח ע”ב - לט ע”א); סי’ כד (נא ע”ב).

⁴ בית הכנסת נמצא ברח’ Via Palestro 24, בקומה השנייה. הבניין נבנה בשנת שנ”ה-1595 ונרכש על ידי הקהילה היהודית בשנת ת”ז-1647; משנת ת”כ-1660 הוא כולל בתוכו גם מקווה ותנור לאפיית מצות. בשנת תקמ”ה-1785 חודש הבניין, ואחר כך חודש שנית בשנת תרכ”ג-1863. ⁵ אנו משערים תאריך זה על פי המקורות הבאים: א – ר”א סופינו משיח לפי תומו בתשובתו השנייה, שנחתמה בשנת תצ”ט, על אירוע שבו הזכיר ר’ יעקב לוסינה למחרת האירוע בפיסא את תשובת ר”א סופינו משנת תצ”ב בעניין פרשה אחרת, שבה היה מעורב כנראה ר’ דוד ב”ר אברהם מילדולה [ראה שו”ת בית יהודה סי’ א], מכאן שהמעשה בענייננו אירע בוודאי לאחר שנת תצ”ב-1732; ב – בשנת תצ”ו חתם ר’ רפאל מילדולה על התשובה העוסקת בענייננו, שנדפסה בשו”ת מים רבים סי’ ח, והיא התשובה שהועתקה ל”קונטרס בעניין שבת החתונה”, החתומה בשנת תצו”ה לפ”ג [1736]; ג – ר”א סופינו מספר בסוף תשובתו משנת תצ”ט (שם יג ע”ב), כי הסכימו עמו על הפסק בעניין שבת החתונה שני שד”רי צפת שהיו בפיסא בשנת תצ”ו, והם “מוהר”ר חיים בר יעקב וכמוהר”ר מאיר סיגורא נר”ו, שלוח[נ]י אמוני עה”ק צפת תוב”ב” – וראה א’ יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשס”ב, עמ’ 429, כי חכמים אלו היו בשליחות באיטליה בשנים תצ”ו-תצ”ח (1736-1737), ובר”ח חשון תצ”ח-1737 הסכימו באמשטרדם על ספרו של ר’ רפאל מילדולה (שאמנם יצא לאור בשנת תצ”ז אבל ההסכמה לפי יערי נדפסה על דף מיוחד). וראה שם, עמ’ 430, על האיגרת בדבר שליחותם, שנשלחה מחכמי צפת לפיסא בשנת תצ”ו-1736. אמנם ר”א

עלה לתורה בשבת שלאחר חתונתו כמנהג הספרדים וקרא בפרשת "ואברהם זקן" (בראשית כד) מתוך ספר תורה אחר, שלא קראו בו את פרשת השבוע, ועלייתו נמנתה במניין שבעת הקרואים העולים לסדר הפרשה (כלומר, שישה קראו בסדר הפרשה והחתן השלים "שביעי" בפרשת "ואברהם זקן").⁶

סופינו לא גילה לנו אימתי שוחח עם השד"רים בפרשה זו, אך ניתן להניח כי שיחתו עמם היתה בסמוך לאירוע, כאשר היו בפיסא באותה העת.

⁶ נהרא נהרא ופשטיה: יש שנהגו להוציא לכבוד החתן ספר תורה מיוחד שבו החתן קרא את הפרשה, וכשהיו בבית הכנסת כמה חתנים, הוציאו לכל אחד ספר תורה בפני עצמו וכל אחד מהחתנים קרא בו הפרשה – ראה כנסת הגדולה, טור או"ח, סי' רפב, ליוורנו תי"ח, לט ע"א; שו"ת קול יעקב, סי' א; לב חיים ח"ב, או"ח סי' כו, אזמיר תרכ"ט, יח ע"ג. וראה נוה שלום, נא אמן תרנ"ד, דף ז ע"א (סי' יד), כי "מנהג העיר הזאת [נא אמן] להוציא לחתן בשבת חתונתו ספר בפני עצמו וקורא בו פ' ואברהם זקן". ויש שנהגו שהחתן עולה לתורה ולאחר הברכה האחרונה קוראים לו החזן או השושבין פרשת "אברהם זקן מתוך החומש" – ראה ר' יששכר סוסאן, תקון יששכר, ירושלים תשמ"ח, פד ע"ב. וראה ר' רפאל בן שמעון, נהר מצרים, נא אמן תרס"ח, כא ע"ב (סי' טו): "במצרים לא נהגו להוציא ס"ת מיוחד לקרות לו פרשת ואברהם זקן כמנהג נ"א (=נא אמן) וכמנהג תונס ושאר עירות, ומנהג מצרים כמנהג ירושלים ת"ו שהחתן עולה לס"ת מן העולים, ואחר שמברך ברכה אחרונה על התורה, קורין לו מתוך החומש פ' ואברהם זקן ומתרגמין אותה בניגון ערב". בשעת הקריאה יש שנהגו שהקהל יעמוד לכבוד החתן, ש"חתן דומה למלך", ומפני טרחת הצבור היה החתן קורא רק שלושה פסוקים; במקומות שאין הקהל עומד קורא החתן שבעה פסוקים עד "ולקחת אשה לבני משם". ויש שנהגו שהחתן קרא פסוק אחד, והפייטן פייט פיוט מיוחד לכבוד החתן, אחר כך קרא הפייטן את תרגומו של הפסוק, וחוזר חלילה עד סוף הפרשה. וראה עוד בכנסת הגדולה, שם, ובשיירי כנסת הגדולה, או"ח בית יוסף, סי' רפב ס"ק יא; וראה גם א' וסרטיל [עורך] ילקוט מנהגים, ירושלים תשל"ז, עמ' 318-328. בימינו נוהגים ברוב הקהילות שקוראים לחתן פרשה זו מתוך חומש.

לגלגוליו השונים של מנהג זה, שנהגו בו עוד מתקופת הגאונים, ועל קריאת החתן הפטרה מיוחדת "שוש אשיש" (ישעיהו סא י'), ראה ביבליוגרפיה אצל ד' גולינקין, "מנהגי ירושלים", סדרא טז (תש"ס), עמ' 8 הע' 15. לביבליוגרפיה זו יש להוסיף את הפריטים הבאים: ש' אסף,

עניין זה עורר סערה גדולה וגרם למחלוקת קשה בין המרא דאתרא, ר' אליעזר בן יעקב סופינינו, רבה של פיסא, לבין ר' דוד ב"ר אברהם מילדולה (להלן: רדב"א), שהיה ר"מ, חזן ודיין בליוורנו,⁷ וגיסו המפורסם ר' רפאל מילדולה, שהיה לפניו רבה של פיסא, ובאותה העת רבה של קהילת "נפוצות יהודה" שבבאינון (Bayonne, דרום צרפת).⁸ מחלוקת זו נמשכה כעשר שנים (משנת תצ"ו-1736 לערך

תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, סי' כז; קובץ ספרי הגאונים תשובות ופסקים, ח"ו, ירושלים תשמ"ו, עמ' 57; שו"ת גינת ורדים, או"ח כלל א' סי' מט; שו"ת פרח מטה אהרון, לר' אהרן בן חיים אברהם הכהן פרחיה, סי' לו; ר' אליהו חזן, נוה שלום, נא אמון תרנ"ד, ז ע"א-ח"ב; שו"ת בית יהודה, או"ח סי' ס; שו"ת צדקה ומשפט, או"ח סי' ד; שו"ת אהל משה, לר' משה צויג, סי' ב; שו"ת יביע אומר, ח"ו, או"ח סי' כג. וראה ש' אסף, מספרות הגאונים, א, ירושלים תרצ"ג, עמ' 141, שצייין כי "בצרפת ואשכנז לא נהגו לקרא לחתן פרשת ואברהם זקן אבל נהגו ג"כ להפטיר שוש אשיש" (וראה שם מקורותיו). ברם נראה כי מנהג זה כן נהג באשכנז במאה הי"ג – ראה מ' שמלצר, "משהו על פיוטים לנישואין באשכנז", מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיוטי ימי ביניים, ירושלים וניו יורק תשס"ה, עמ' 199, שצייין שבספר הרוקח, בהל' נישואין סי' שנה כתב "וקורין לו פרשה קטנה"; וראה בפיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, א"מ הברמן, ברלין-ירושלים תרצ"ח, עמ' קפו, ב"רשות לחתנים": "...ופתח פיך וברך תחלה וסוף ברכה הגונה/ וקרא פרשה קטנה בעדות נאמנה" (אני מודה לפרופ' מנחם שמלצר על הפנייתו לחלק ממקורות אלו). נוסח זה בא גם ב"רשות חתנים" שבסדר תפלות [אשכנז], ונציה שכ"ו, עמ' רח [סידור יחידי הנמצא בספריית שוקן שבירושלים]. ועוד העניין צריך עיון.

⁷ ראה דברי דוד, סי' כד (נא ע"ב), שבו מצייין ר' דוד ב"ר רפאל מילדולה (להלן: רדב"ר) כי דודו, רדב"א מילדולה, שימש כחמישים שנה ש"ץ ו"מרכיץ תורה" בליוורנו. וראה שְׁבַר פְּמָצְרִים, לר' רפאל מילדולה, ליוורנו תק"ב, עמ' [ח], על רדב"א מילדולה שדרש בבית הכנסת שבליורנו בעת הרעש שפקד את העיר, בי"ד בשבט תק"ב (1742), ושם עמ' [לן], וידוי שחיבר לאומרו בעת הרעש.

⁸ חי משנת תמ"ה-1685 עד שנת תק"ח-1748. היה רב בפיסא משנת תפ"ב-1722 עד תפ"ט-1729, ובבאינון י"ב שנה, משנת תפ"ט-1729 עד תק"א-1741, ובליוורנו משנת תק"ב-1742 עד

עד תק"ג-1743),⁹ והתסיסה את חכמי איטליה, אמשטרדם, אזמיר, אלג'יר, תוניס ועוד – זה בכה וזה בכה – ואליהם הצטרפו מחרחרי ריב ומפיהי מדנים משני צידי המחנה שליבו את אש המחלוקת.

כאמור, המחלוקת נִסְבָּה בעיקרה על מנהג שראשיתו בתקופת הגאונים ונהגו בו בקהילות המזרח, שבשבת שלאחר החתונה מוציאים ספר תורה מיוחד והחתן קורא בו (או שקוראים לפניו) בביתו או בבית הכנסת שלושה או שבעה פסוקים מתוך "פרשת ואברהם זקן".¹⁰ השאלה שחלקו בה ר"א סופינו ורדב"א מילדולה היתה האם קריאת פרשת "ואברהם זקן" מתוך ספר תורה, שהיא בגדר מנהג ו"סימנא טבא", יכולה להיחשב במניין "שבעת הקרואים" העולים לתורה בשבת,

לפטירתו. בדברי דוד סי' כד (נא ע"ג) מתאר רדב"ר את קורות אביו: "מבר שיתסר שנים היה כבר ראש ישיבה בחברת תורה אור, דיין ומרביץ תורה בת"ת של הק"ק הנ"ל (=ליוורנו) – דורש טוב לעמו שם בעיר מולדתו (=ליוורנו) ולא הגיע לבן ז"ך כשעול הקהל עלה על שכמו בהיותו אב"ד ור"מ ומ"ץ בק"ק פיסא יע"א ואחר טו"ב שנים... נתקבל לאב"ד לר"מ ולמ"צ בק"ק נפוצות יהודה אשר באיונה... ולע"ע לעת זקנותו נתקבל שם בעיר מולדתו לר"מ במדרש הגדול של עץ חיים יע"א". על תולדות משפחת מילדולה לענפיה השונים ראה: *The Jewish Encyclopedia*, 8, p. 451.

⁹ ראה דברי דוד סי' כג (נ ע"ג-ע"ד), שלבקשתו העקיפה של המחבר ("השתדלתי דיתשיל שאלתא דסתמית מפי תלמיד כבי מדרשא") כתב ר' שמואל מינדיס די סולה [בשנת תק"ג (1743)], מבית המדרש "עץ חיים" באמשטרדם, את פסק דינו בעניין הקונטרס הנ"ל, וחתם על הפסק "בשנת לו חכמו ישכילו זאת יבינו"; האות י' ב"יבינו" נכתבה אף היא באות מוגדלת (ראה עליו, להלן, הע' 12). [תשובה זו באה גם בשו"ת פרי עץ חיים, סי' לה. אמנם שם על פי השער הספר יצא לאור באמשטרם תק"א – שנת "נאקת בני ישראל" – אלא שיש בספר גם תשובות המאוחרות לתאריך שבשער הספר, ואין השער מעיד על מועד סיום הדפסת הספר. שם השואל, שלא הוזכר בדברי דוד, מוזכר בשו"ת פרי עץ חיים, והוא התלמיד יהושע חזקיהו דיקורדווה, כנראה בן למשפחת די קורדווה, בעלי בית דפוס באמשטרדם.]

¹⁰ ראה לעיל, הע' 6.

או שהיא נוספת על המניין. ר"א סופינו סבר כי חתן יכול לקרות לכתחילה את פרשת "ואברהם זקן" במניין שבעת הקרואים. ואילו רדב"א מילדולה ור' רפאל מילדולה חלקו עליו.

מחלוקת זו תועדה על ידי רדב"ר בשו"ת דברי דוד, שיצא לאור באמשטרדם בשנת תקי"ג [1753], כשבע עשרה שנה לאחר המעשה, לאחר פטירתם של המעורבים הישירים בפרשה – ר"א סופינו, ר' רפאל מילדולה ור"ד ב"ר אברהם מילדולה – וכחמש עשרה שנה לאחר שר' אליעזר סופינו כתב את תשובתו השנייה שב"קונטרס לענין החתונה": תשובה לתשובותיהם של רדב"א מילדולה ור' רפאל מילדולה. לתיאור הדברים הקדיש רדב"ר מילדולה י"ח סימנים (סי' כא-לח), לפי הסדר הבא: סי' כא – תיאור הפולמוס עד לשריפת הקונטרס; סי' כב – פסק דינו של ר' אריה ליב לבנשטם, אב"ד ק"ק אשכנזים שבאמשטרדם;¹¹ סי' כג – פסק דינו של ר' שמואל מינדיס די סולה, מבית המדרש "עץ חיים" שבאמשטרדם;¹² סי' כד – תשובתו הארוכה של רדב"ר מילדולה, כנגד הדברים האמורים בקונטרס; סי' כה – תשובות חכמי הדור, מאת ר' יעקב יושע ב"ר צבי הירץ (בעל "פני יהושע") ר"מ ומ"ץ בפרנקפורט; סי' כו – תשובת ר' יעקב שאול בן חנניה מק"ק אזור (מחבר שו"ת קול יעקב); סי' כז – תשובת ר' שלמה יקותיאל זלמן ריין מק"ק גלוגא (בעל ספר "קהלת שלמה"); סי' כח – תשובתם של חכמי אנקונה (חתומים: ר' יצחק ב"ר אברהם אלקיסטניני ור' משה חיים שבת ב"ר שמעון מורפורגו, בעל

¹¹ ראה עליו: אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, א, עמ' 232-233; צ' הורוביץ, לתולדות הקהילות בפולין, ירושלים (תשל"ח) עמ' 60-61; ד"מ סלויס, "יהודי אשכנז באמשטרדם", מחקרים על תולדות יהודי הולנד א (תשל"ה), ביחוד עמ' 111-115.

¹² הוא כנראה ר' רפאל שמואל מינדיס די סולא שהיה רב באי קוראסאו (Curaçao), ונפטר באייר תקכ"א-1771 – ראה מ' בניהו, "ר' יצחק קאריגאל באיטליה", אוצר יהודי ספרד א (תשי"ט), עמ' 29, ליד ציון 1. וראה לעיל, הע' 9.

שו"ת שמש צדקה); סי' כט – תשובת ר' יחזקאל קצנאלפוגין (קצנלבוויגן), אב"ד קהילות אה"ו (מחבר שו"ת כנסת יחזקאל); סי' ל – תשובת ר' חיים וינטורה (חתנו של ר' חיים אבולפיה (שד"ר מטבריה);¹³ סי' לא – תשובת ר' אביעד שר שלום באזילה אב"ד מנטובה;¹⁴ סי' לב – תשובת חכמי הישיבה בפירארה ורבניה (חותם בשמם: ר' משה חיים ריקאנטי, סופר הישיבה); סי' לג – תשובת חכמי ורבני ונציה (חתום: ר' יצחק ב"ר אשר פאציפיקו¹⁵); סי' לד – תשובת חכמי תוניס ורבניה: יצחק לומברוזו (בעל שו"ת זרע יצחק), משה נגה"ר, מסעוד אלפאסי (בעל שו"ת משחא דרבותא),¹⁶ אברהם נטף, מרדכי בן יוסף כרבאליו (קאראבליו, בעל תועפות רא"ם), דוד צפ"ג; סי' לה – תשובת רבני קהילת פוזנא (חתומים: ר' שלמה זלמן מפוזנא משה בהר"י מפוזנא [בעל "קרן שמואל"]); סי' לו – תשובת ר' שלמה לאניאדו מארם צובא (בעל שו"ת כסא שלמה); סי' לז – תשובת ר' שמואל לאנידו (הסכמה לדברי בנו ר' שלמה הנ"ל); סי' לח – תשובת חכמי ארגיל [אלג'יר] (חתומים: ר' יהודה עיאש [בעל שו"ת בית יהודה], יוסף צרור, שמואל בן כספי, יוסף בנימין דוראן). כל התשובות נכתבו במהלך תק"ד-1744.

דא עקא, שכל החכמים הנ"ל, שהשיבו לתשובתו של רדב"ר מילדולה ונתנו לה את הסכמותיהם, מלבד ר' אריה ליב לבנשטם, רבה האשכנזי של אמשטרדם, לא ראו את תשובתו המלאה של ר' אליעזר סופינו וכולם סמכו על תיאור המעשה והנימוקים ההלכתיים שהובאו בתשובת ר' דוד מילדולה שבסימן כ"ד, ואילו ר'

¹³ ראה עליו יערי (לעיל, הע' 5), במפתחות, בערכו.

¹⁴ ראה עליו מ' בניהו, "שירי קינה על רבי אביעד שר שלום באזילה", ארשת ו (תשמ"א), עמ'

40.

¹⁵ חותנו של ר' דוד קורינאלדי; נפטר בי"ג ניסן תק"ו-1746 – ראה עליו ניפי (לעיל, הע' 3),

עמ' 147, אות כט.

¹⁶ ראה עליו ד' קאזס, "הספרות התלמודית בתוניסיה", מזרח ומערב א (תר"ף), עמ' 403-405.

אריה ליב לבנשטם, שראה את תשובת ר"א סופינו וגזר עליה שריפה (כנראה בלחץ משפחת מילדולה), לא השיג בתשובתו על טיעוני ר"א סופינו שבקונטרס.¹⁷ כאמור, הפרשה זו לא שקטה גם לאחר שבעלי המחלוקת השלימו זה עם זה והלכו לעולמם.¹⁸ כ"ז שנים לאחר שאירע המעשה עוד טרח רדב"ר בסימן כ"ד שבספרו להקדיש כשישים ואחד דפים בארבעה טורים לתיאור הפרשה לפרטיה, ולהתנצח ולהתנסח בלשון חריפה ומושחזת עם הדברים המובאים ב"קונטרס לענין החתונה".¹⁹ אמנם הוא פתח את דבריו בדברי התנצלות שבהם הוא מספר שערך את תשובתו מחדש והשמיט ביטויים קשים ועידן ניסוחים חריפים – "הנני מתרה ומודיע כי איננו [!] ח"ו לקנטרו ומה גם לאחרי מותו ח"ו וידעון נאמנה כי לא במרד ולא במעל הנחתיו... ומה שנשאר הוא רק פליטת קולמוס"²⁰ – אך פליטות הקולמוס של הדברים החריפים דיין כדי להעלות הרהורים על הסיבות האמיתיות של התנצחות זו. רדב"ר מילדולה נימק את הסיבות שלו לתיעוד המחלוקת במילים הבאות:

¹⁷ על כך ראה דברי דוד, סי' כא (לט ע"ג): "מ"מ כיון שהרב הגאון הנ"ל של ק"ק אשכנזים ה"י לא הזכיר דבר מהקונטרס הנ"ל להשיב עליו".

¹⁸ כך מעיד רדב"ר מילדולה, בדברי דוד, סי' כא (מ ע"א).

¹⁹ כפי שר' דוד מילדולה מעיד בעצמו, שם, סי' כא (לט ע"ד): "והנני מן המודיעים ולפנים כי באותו רגע ובאותו זמן כשאירע המעשה הנ"ל והשבתי להשגות הקונטרס של השר המסכים הנ"ל, חס לבי בקרבי ובהוני תבער אש ובאתי עליו בטרוניא כי השבתי לו עפ"י מידותיו ובמילי דמרפסן איגרי על חד תרין על כל מה שהפריז על המידה להתריס נגד מעלת א"א מ"ו ומר דודי זלה"ה... ולא הנחתי לו מקום להתגדר בו כי על קוץ וקוץ השבתי לו תילי תילין בלשון הנופל על הלשון כי קנאת ה' צבאות וכבוד מעלת א"א מ"ו ומר דודי זצו"קל הלבישני והכרחני והלצני [!] לעשות כל הנ"ל ואין אדם נתפס על צערו".

²⁰ שם; וראה סי' כד (נא ע"א).

שאם באולי באיזה עת או זמן יראה או ימצא איזה מהקונטריסין הנז"ל שהדפיס שר המסכים²¹ הנ"ל, שבהיסח הדעת ניצלו מהאש או נחבאו אל הכלים כי נתעלם מעיני כל חי שלא יהיו לפוקה ולמכשול לעתיד לשום בריה כל זמן שלא יהיו יודעים המעשה שהיה איך היה ולא יראו דבר והפכו ויחשבו דשתיקה כהודאה דמיא, לכן באתי באלה הדברים בהוייתם כדי להוציאם ממבוכתם.²²

אך למרות הדברים קשה להשתכנע שזו היתה מטרתו העיקרית של רדב"ר מילדולה, ונראה כי תמונת הדברים שלפנינו אינה בדיוק כציוורם. מגיעו של רדב"ר לא היו נקיים מפניות: דבריו בסימן כ"ד הם אסופה של השגות, התנצחויות וקנטורים חריפים נגד ר"א סופינו (מבלי להזכיר שמו) וקונטרסו, ועולים בחריפותם עשרת מונים על דברי קודמיו בעלי המחלוקת. בתשובתו הארוכה (סי' כד) לא הסתפק רדב"ר מילדולה בהבאת הטיעונים ההלכתיים כדי להגן על כבודם של אביו ודודו, אלא ביקש להשיב מנה אפיים לר"א סופינו. דבריו המושחזים נגד ר"א סופינו (אף לאחר פטירתו), בשפה בוטה, משאירים בלב הקורא פקפוקים באשר לגורמים האמיתיים שהשפיעו על החלטתו של רדב"ר מילדולה להעלות את הפרשה מתהום הנשייה (להלן עוד נשוב לדון בכך).

[ב]

²¹ כך מכנה ר' רפאל מילדולה את ר"א סופינו, בתשובתו בשו"ת מים רבים סי' ח. על כינוי זה כתב ר"ד מילדולה בדברי דוד סי' כד (נו ע"ב): "להיותו חס על כבודו שלא יאמרו עליו דטעה בדבר הלכה פשוטה הסתיר את שמו וקראו בשם שר המסכים על אשר הסכים לעשות לכתחילה כמעשה שהיה בדיעבד".

²² ש.ס.

הרב מרדכי הכהן, במאמרו "גורלו של ספר",²³ השתמש בפרשה זו כדוגמה לספר שזכה להיכנס תחת מכבש הדפוס ואף לצאת ממנו בשלום, אבל עוד בטרם ראה אור עולם אבד מן העולם, שכן "הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל".²⁴ וכך מתאר הכהן את קורותיו של הקונטרס:

ספר קטן אחד, שחובר והובא לדפוס, לפני כמאתיים שנה, ובעוד טרם ראה אור עולם בין החיים נחרצה עליו גזירת כליה... הספר נשרף לא מפני שחשדו את המחבר במינות, אפיקורסות או שבתאות, אלא בשל דין אחד שהיה שנוי במחלוקת בין המחבר לבין חברו שכמותו. דין שאינו מהווה עיקר מעיקרי היהדות ואינו עומד ברומו של עולמה, וכל עצמו אינו אלא תלוי במנהג המקום. ולא על הספר לבדו יצא הקצף, אלא אף על מחברו, שהשתדלו להסתיר שמו ולא להשאיר לו זכר.

ר"מ הכהן ביקש במאמרו לשחזר את סיפור המעשה וסמך את דבריו על המובא בשו"ת מים רבים, לר' רפאל מילדולה, סי' ו'-ח', ושו"ת דברי דוד, לר' דוד בר' רפאל מילדולה, סי' כא-כד, שמתוארת בהם בפירוט רב (מנקודת מבטם של המחברים) המחלוקת שבין ר"א סופינו ומשפחת מילדולה, כולל תיאור גורלו של הקונטרס משעה שנשלח על ידי ר"א סופינו מפיסא לבית הדפוס באמשטרדם בשנת תצ"ט (1738),²⁵ ועד שנמסרו הקונטרסים המודפסים בליוורנו בשנת תק"ב

²³ ראה לעיל, הע' 1.

²⁴ זוהר, אדרא רבא נשא, קלד ע"א.

²⁵ הסיבה שר"א סופינו לא הדפיס את ספרו בליוורנו היא משום שמשנת 1657 ועד לשנת 1740 לא פעל בית דפוס בעיר, כפי שמספר ר' אברהם בן רפאל מילדולה במבואו לשו"ת הרשב"ש. בשנת 1740 יסד ר' אברהם מילדולה, עם אחיו הצעיר משה חזקיה, בית דפוס בליוורנו,

(1742) לידי ר' רפאל ור' דוד בר' אברהם מילדולה בכדי להעלימם מן העין; גם כל עותקי הקונטרס שנשארו בבית הדפוס שבאמשטרדם הוחרמו ונשרפו על ידי הרב לבנשטם, רבה האשכנזי של אמשטרדם, "כדי לקיים עליהם מצות ביעור לאור י"ד".²⁶ ר"מ הכהן חתם את מאמרו כך:

על כל פנים, אפילו אם נניח כי בשעתם נתגלגלו איזה קונטרסים בודדים לידי יחידים, כנראה שספו תמו ונעלמו במרוצת הזמן, כי רושמי הספרים, אם כי מהם מביאים את הקונטרס, לא ראוהו מעולם... סוף דבר: קונטרסו של רבי אליעזר סופינו נשרף, ועד כמה שידוע לנו לא נשאר ממנו זכר ואולם מתוך דברי מתנגדיו עצמם יכולים אנו לעמוד על תכנו של הקונטרס ואפילו לשקמו מחדש. אכן, "כל מחלוקת לשם שמים סופה להתקיים".

תיאור המעשה שאירע בשבת החתונה בפיסא, כפי שבנה אותו ר"מ הכהן, הוא בגדר מלאכה יפה שיש בה מן החכמה ומן התבונה של חוקר תלמיד חכם, אלא שכיום אנו יכולים לומר כי העובדות שהביא הכהן אינן בדיוק כהווייתן ואינן עולות בקנה אחד עם המקורות.²⁷ לו היה בידי ר"מ הכהן ה"קונטרס על ענין שבת

שפעל עד שנת 1748 – ראה י' רופא, "תולדות בתי הדפוס העבריים בליורנו", תגים ב (תשל"א), עמ' 124-125.

²⁶ ראה דברי דוד, סי' כא (לט ע"א).

²⁷ ר"מ הכהן, בנתחו את התשובה בשו"ת מים רבים סי' ו', ששם תיאר ר' רפאל מילדולה את המעשה שאירע מנקודת מבטו, כותב כך (עמ' קיא-קיב): "בתשובתו זו שבשו"ת 'מים רבים' סתם המחבר ולא גילה: איפה היה מקום המעשה, מי היה החזן, מי היה החכם 'מאריה דאתרא' שהיה נוכח בבית הכנסת בשעת מעשה ושתק ולא מיחה ומי היו שני הרבנים שנחלקו בדבר. והנה בא רבי 'דוד בלא"א כהר"ר אברהם מילדולה' בשאלתו ומגלה כי מקום המעשה היא העיר פיסא, וכי הוא החזן ששתק ולא מיחה כי גר הוא בארץ, הוא הוא השואל והחולק. כן מודיע לנו המחבר [=ר"ר מילדולה] בתשובתו השניה כי רבי דוד ברכי אברהם הנ"ל, החזן השואל החולק, הוא גיסו "דיין

החתונה", סביר להניח שהיה בוחן היטב את החומר שלפניו ולא היה בא לידי טעות.²⁸ אלא שר"מ הכהן, לא שיער ולא העלה על דעתו שיהיה ניתן אי-פעם לדון בפרשה זו מתוך עיון ב"קונטרס" ולהשוות את הדברים המובאים בשו"ת מים רבים ושו"ת דברי דוד עם האמור בו, שכן הקונטרס נחשב אבוד, לאחר שכל המהדורה הוחרמה והועלתה באש.

ספרו של ר"א סופינו, "קונטרס לענין שבת החתונה", התגלה בגנזי ספריית מכון שוקן למחקר היהדות שבירושלים, הודות למפעל הביבליוגרפי של ספרות השו"ת שבמכון, המתעד את כל ספרי השו"ת שבדפוס, שיצאו לאור עד שנת תש"ס-2000. במסגרת מפעל זה ולצורך הכנת הספר "קונטרס התשובות החדש" – אוצר ביבליוגרפי לספרות השו"ת מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס,²⁹ נבדקו כל ספרי השו"ת שבספריית המכון, ובאקראי נתגלה קונטרס זה,³⁰ שהוא לעת עתה יחיד בעולם, השופך אור חדש על הפרשה כולה.³¹

וש"ן ור"מ בק"ק ליוורנו יע"א". העובדות המתוארות כאן בטעות יסודן. לא ברור היכן מצא ר"מ הכהן בדברי ר"ר מילדולה שגיסו רדב"א היה החזן ששתק ולא מיחה – אדרבה, מדבריו עולה בבירור כי דודו כלל לא נכח במקום. וראה להלן, עמ' ב.

²⁸ אמנם רדב"ר דן בתשובה זו בדברי דוד (סי' כד), ואף מצטט ממנה דברים כדי לסותרם, אלא שללא ראיות תשובת ר"א סופינו במקור קל לבא לידי טעות.

²⁹ כך א' (אותיות א-ל) יצא לאור בירושלים תשס"ו.

³⁰ על הספר ידענו מתוך "תולדות חכמי ירושלים" של פרומקין (לעיל, הע' 3), אך רשמנו את הספר ברשימת ספרי השו"ת כספר אבוד (על פי מאמרו של הכהן), דבר שהביא לבסוף לגילוי הספר. על רישום ספרים אבודים ונעדרים ראה מ' קטן, "מה בין קטלוג לביבליוגרפיה", מסות ומחקרים בספרנות – מוגשים לקורט דוד וורמן במלאות לו שבעים וחמש שנה, בעריכת מ' נדב וי' רוטשילד, ירושלים תשל"ו, עמ' 96-102, שהציע בסוף מאמרו לרשום בקטלוג בית הספרים אף ספרים "נעדרים"; יש להוסיף להצעתו גם רישום של ספרים אבודים. וראה על כך י"מ תא שמע,

א. תיאור העותק שבדפוס

הקונטרס כרוך בכריכה שחורה (כנראה מהמאה הי"ט) ללא שער, חמ"ד [=חסר מקום דפוס] וחש"ד [=וחסרה שנת דפוס]. מידות הספר: 15.2X20 ס"מ. י"ג דפים, בכל דף שני טורים. דפים א'-ה' אינם ממוספרים. בראש הדף הראשון [ב ע"א], נדפס: "קונטרס על ענין שבת החתונה אשר חברו החכם השלם המופלא כמוהר"ר אליעזר בן כבוד המנוח כמוהר"ר יעקב סופינו זלה"ה". הספר נרכש על ידי ש"ז שוקן [מדוד] פרנקל מווינה, בשנת 1928,³² ונרשם ביומן הספרים של הספרייה ב-15 במאי 1929, כספר שמקום הדפסה ושנת ההדפסה אינם מזוהים: (Pisa? 18. Iahr). דפים ו'-י"ג ממוספרים.

מדף ז ע"ב ואילך באה תשובת ר' אליעזר סופינו לתשובותיהם של רדב"א מילדולה ור' רפאל מילדולה. בצידי הגיליון שלושים ושלוש הערות בכתב יד; מרביתן כוללות תיקוני שגיאות כתיב ותחביר (ראה להלן טבלת השוואות). מי היה המגיה של קונטרס זה? קשה לכאורה לדעת. נראה כי חלק מתיקוני השגיאות היו יכולים להיעשות על ידי מגיה כלשהו שקיבל לידיו את הגיליון הראשון שיצא מבית הדפוס ועליו רשם את התיקונים. הנה דוגמאות מועטות של התיקונים:

א – ז ע"ב: "הם המרבים המחלוקת עם המחרבים את העולם" – מעל המילה "עם" צוירה כוכבית ובשולי הגיליון נרשם "הם".

³¹ "מצוי ורצוי בביליוגרפיה העברית", יד לקורא טו (תשל"ו), עמ' 67-82, שקרא לבצע רישום מסודר של כל הספרים האבודים.

³² אני מודה לידידי הרב יעקב שורץ, אסקלוטי דאורייתא, עמית מחקר במכון, העוסק עמי בקודש בהכנת האוצר הביבליוגרפי, שמצא את האבדה, ועזר לי בתיאור תוכנה.

³² ביומן רשום V. Fränkel 1928. ש"ז שוקן קנה ספרים באותה עת מסוחר נוסף בשם פרנקל, Martin Fraenkel, מברלין.

ב – ח ע"ב: "ומי הביאו לצאת מן המנין וליכנס בענין אחר" – מעל המילה "המנין" מתוח קו מלמעלה ובשולי הגיליון נרשם "הענין".

ג – ח ע"ד: "ולמה לא עלינו תלונותיו" – מעל המילה "לא" נמתח קו ובשולי הגיליון נרשם "לו".

אולם בקונטרס יש שני תיקונים, אחד בשולי הדף ואחד בגוף הספר, שמגיה מן השורה לא היה מעלה על דעתו לתקן כך או למחוק את הכתוב:

ד – ח ע"ב: "אלא שרוצה לדבר וליתן דופי לשומרי משמרת הקדש ז"ה הפוסקים", על המילה "ז"ה" מתוח קו ובשולי הגיליון נרשם "הלא הם".

ה – קטע בדף ז ע"ב, שנמחקו במחיקת קולמוס המילים הבאות: "איברא שאותו מעשה שהביא אירע עתה מ' שנים ואותו חזן היה ע"ה כמוהו ואח"כ פסלוהו מאומנותו והוציאוהו".³³

³³ על דברים אלו ראה תגובת רדב"ר בדברי דוד, סי' כד (נט ע"א), וזה לשונו: "שבודאי על כרחך לומר שהיה יודע ספר, ואם אח"כ פסלוהו לזה החזן מאומנותו לא פסלוהו להיות ע"ה או בשביל שלא היה יודע בטיבת דיני החזנות, כי כבר ידוע שלא נמצא כמוהו על מה שהיה נוגע לאומנותו, אלא היתה מחמת ד"א כאשר ידוע לכל באי שער עירו ומשום כבוד אלדי' הסתר דבר, וראיה לדבר שלע"ע שנתבטל אותה הסיבה שמחמתה פסלוהו שק"ק פלורניציאה קיבלוהו עליהם ולמפורסמות אין צריך ראייה". ר"ד מילדולה ראה עותק של תשובה זו שמילים אלה אינן מחוקות בו [למרות שמילים אלו נמחקו על ידי ר"א סופינו, המדפיס התעלם ביודעין או שלא ביודעין מהמחיקה שבעותק המוגה, או שהתרשל במלאכתו ולא ביצע תיקון זה כשם שלא תיקן גם הגהות הגהות נוספות שהיו בשולי הגיליון. מכל מקום, בספר שהיה בידי רדב"ר הופיעו המילים המחוקות, ועוד צריך עיון], ואחר כך, בדף ס ע"ג, הוסיף רדב"ר: "זאת ועוד תראו איך כל מגמתו אינו אלא לקנטר ולהטיל פגם בקדושים ולכל בר ישראל שנכנס לתוך פיו, דהרי כבר ראינו שלאותו חזן שאירע לו אותו המעשה דלעיל קרא לו ע"ה וגילה קלוננו שפסלוהו מאומנותו ועכשיו לזה החזן שקיבלוהו מחדש קרא לו הדיוט ובור ושקלקל מעשה בראשית וגילה קלוננו באמרו שכל מעשיו מקולקלין בתחילה וכו' ע"כ".

מה ראה המגיה למחוק מילים אלו ולא הוסיף או שינה בשולי הגיליון?
יש לנו יסוד להאמין שהמגיה היה לא אחר מאשר ר' אליעזר סופינו, שלאחר שנתקרה דעתו ראה לנכון בהגהת הגיליון למחוק מילים אלו, שיש בהן משום רכילות גרידא ואינן מוסיפות לטיעונו. מגיה אחר לא היה מוחק מילים שאין בהן שגיאות כתיב או תחביר. אם השערותנו נכונה, סיפורו של הקונטרס לא הסתיים בהדפסתו ובהחרמתו, ומה שלא נמסר לנו בכתב ניתן להוסיף ולשער מההערות שבשולי הגיליון, ומשני כתבי היד השונים של תשובתו האחרונה של ר"א סופינו (ראה להלן).

ב. תיאור כתבי היד

תשובתו האחרונה של ר"א סופינו באה גם בשני כתבי יד: כ"י אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאור 837/1 (מכון לתצלומי כ"י, F21598, 215 ע"א - 221 ע"ב),³⁴ וכ"י HUC. K83 מאוסף קוהוט (מכון לתצלומי כ"י, F 34863). שני כתבי היד, השונים זה מזה, מחזקים את השערותנו על העותק הנמצא בידנו.

א – כ"י אוקספורד-בודלי: י"ד עמודים (215 ע"א - 221 ע"ב); כ-40 שורות בכל דף. כתיבה איטלקית. בראש כתב היד נרשם "קונטרס על התשובות שבספר מים רבים סי' ו' ז' ח'". מבדיקת כתב היד עולה כי ההערות שבשולי הגיליון הבאות בספר שבידינו היו בפני בעל כתב היד. סביר להניח כי היה לפני המעתיק קונטרס מודפס שתוקן על פי הטופס הראשון שקיבל אותו לידיו לפני שריפת הספר, ודאג להעתיק תשובה זו מתוך הספר. בעל העניין היה רדב"ר מילדולה, שהעיד על עצמו

³⁴ ראה מ' בניהו, החיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' שמה הע' 17, הכותב כי כתב היד תואר על ידי צונץ, "הפליט", ברלין תר"י, כ"י 9, סי' ד, עמ' 11, ומוסיף בניהו ש"כתב היד היה בספרייתו של ר' מרדכי ליב ביסליכיס מבראד".

שקיבל בהשאלה עותק יחיד שהיה בידי רבה של ק"ק אשכנזים באמשטרדם והעתיק את הספר "עד אור הבוקר".³⁵ האם לפנינו כתב היד שבעליו היה ר"ד מילדולה? עוד הדבר צריך עיון.

ב – כ"י HUC. K83: י"ג עמודים. בכל דף כ-36 שורות. כתיבה איטלקית. בראש כתב היד (בכתיבה שונה): "פסק שר המסכי"ם". המיוחד בכתב יד זה, שכל ההערות שבשולי הגיליון שבספרנו אינן בו. כלומר כתב יד זה קדם לטופס הנדפס שבידינו; וייתכן מאוד שהוא כתב היד שנמסר בראשונה על ידי ר"א סופינו לבית הדפוס. כתב יד זה נתגלגל לידיו של ר' אברהם בן דוד, נכד ר' רפאל מילדולה³⁶ אשר הוסיף בכתב ידו בסוף התשובה בעמוד שלפני האחרון, בשולי הגיליון בכתיבה שונה:

הא לך נבל ובליעל בושי והכלמי מלדבר על הפרשת העיבור מי לך רשע לחלוק על גאון כמותו ובפרט שמוסכם בקב"ר (=בקהילת קודש רבינו) הגדול לבני אמשטרדם עיר ואם בישראל יע"א (=יגן עליה אלוקים), דברי יוצאי³⁷ ירך המחבר.

אד"ם ס"ט [=אברהם דוד מילדולה].³⁸

בעמוד האחרון של כתב היד באות "הגהות מהמליץ [=ר' אליעזר סופינו] על תשובת דם [=דוד (ב"ר אברהם) מילדולה". והן ראשי פרקים לתשובה שהכין ר"א

³⁵ ראה דברי דוד, סי' כד (נא ע"ב).

³⁶ באמשטרדם, שם הדפיס את ספרו של אביו הרדב"ר "דרכי דוד". בהסכמות לספר מופיע שמו כמה פעמים בצורה "אד"ם".

³⁷ אולי צ"ל "יוצאי".

³⁸ "אברהם בן דוד מילדולה", ולא כפי שנרשם במכון לתצלומי כתבי יד "אד"ם ס"ט" [=אליהו דניאל מהטוב]. אפשרות נוספת לפתיחת ראשי תיבות "אד"ם"; ועוד צ"ע.

הקדמה

סופינו לתשובת רדב"א. דף זה נתגלגל כנראה לבית הדפוס יחד עם התשובה של ר"א סופינו, שבראשה הוסיף כנראה ר' אברהם בן דוד נכד ר' רפאל מילדולה בכתב ידו את "פסק שר המסכים".

טבלת השוואה בין העותק שבדפוס לכתבי היד

העותק שבדפוס	שולי הגיליון	כ"י אוקספורד	כ"י HUC
ז ע"ב	הם	הם	הם
ואמר לו – הדברים	נוסף: שם	[אלו]	ואמר לו – הדברים
ז ע"ד	מחוק בהעברת קולמוס	אינו מחוק	אינו מחוק
אח"כ פסלוהו מאומנותו והוציאוהו			
ח ע"ב	ומה	ומה	ומה
למה תיובתה מן המנין ז"ה	תיובתה? בעניין הלא הם	תיובתה מן המנין הלא הם	תיובתה מן המנין ז"ה
ח ע"ד	אדוק נתנה [?] חזרה לו	אדוק נתנה [לא] נמחק נראה	אדוק נתנה לממה לא

כ"ך"

		ט ע"א	
		פי"ו	פי"ו
		שולי הגיליון	העותק שבדפוס
		פי"ו	פי"ו
		כ"י אוקספורד	כ"י HUC
ט ע"א			
זוכה	זוכר	זוכר	זוכה
ט ע"ב			
אי	אי	או	אי
דעביר	דעבר	דעבר	דעביר
דברים	דברי	דבריה	דבריה
ט ע"ד			
אברר	אדבר	אדבר	אברר
כזה	כהה	כזו	כזה
י ע"א			
לה	לה	לזר	לה
ונלמד	שנלמד	נלמד	ולמד
י ע"ב			
הכי נראה	נראה להכי	דכי	הכי נראה
הם לא	לו	לו [?]	דאנשים
אחרים הם לו			
ולא	ולו	ולו	ולא ידברו
?	נפסוק	נפסוק	בפסוק

מנהיג

מנהיג

מנהיג?

מנהיג

אם כן, לפנינו שני כתבי יד שונים זה מזה, המשקפים למעשה את תהליך כתיבת הקונטרס והדפסתו. כ"י אוקספורד-בודלי משקף את הקונטרס לאחר הדפסתו הסופית והוא כולל את התיקונים. ואילו כ"י HUC, משקף את הקונטרס לפני הדפסתו הסופית כפי שמופיע בעותק היחיד שבידינו, ללא התיקונים. העולה מכתבי יד אלו ומהעותק אשר בידינו מבהיר את הסיפור שלא נכתב.

[ג]

על חייו ומשפחתו של ר' אליעזר ב"ר יעקב סופינו לא ידוע לנו הרבה. חיבוריו,⁴⁰ רבותיו ותלמידיו לא תועדו מעולם, ורק מתוך ליקוטי בחר ליקוטי יכולים אנו ללמוד עליו מעט מזעיר.⁴¹ את שנת לידתו אין אנו יכולים לקבוע בכירור, אולם ללא ספק ניתן לקבוע כי היתה לפני תמ"ה (1685), שהיתה שנת לידתו של ר' רפאל מילדולה, שעליו כותב ר"א סופינו בקונטרס בדף יג ע"א ש"מכירו הייתי [את ר' רפאל מילדולה] כד הוה טליא מורכב על כתפי דאבוהי וכיון דקשישנא מיניה מן הסתם בקיאנין בתור' המנהגו' [ת] [י] ותר ממנו".⁴² מכאן שר"א סופינו היה מבוגר מר"ר מילדולה. ככל הידוע לנו⁴³ ר"א סופינו האריך ימים ונפטר בהיותו זקן מופלג.

⁴⁰ אין זה ברור האם פירסם חיבור כלשהו, אולם ראה כ"י לונדון – מונטיפיורי 45 (המכון לתצלומי כתבי יד מס' F4567), "פירוש על פרוש התורה לרש"י, לר' שמואל אלמושנינו", שבשער הספר נרשם (כנראה בכתיבה מאוחרת) במפורש: "ספר נופת צופים פירוש על התורה של החכם והנבון אליעזר סופינו י"ץ". וראה שזח"ה הלבשרשטם, קהלת שלמה, וינה תר"ן, עמ' 32 מס' 216, כי ר"א סופינו אינו המחבר אלא אחד מבעלי הספר. (גם חתימתו של ר' רפאל סופינו [אולי סבן] מופיעה באחד מדפי הספר), אולם לפי ברלינר (מגזין [Magazin für die Wissenschaft des Judentums] ח (1881), עמ' 111) הוא המחבר, אבל לא ר"א סופינו בעל הקונטרס. וראה על כך גם מ"מ זלאטקין, אוצר הספרים: חלק שני; כולל הערות, תקונים, הוספות ומפתח שמות המחברים לספר אוצר הספרים..., ירושלים תשכ"ה, עמ' 193 מס' 70; ועוד צריך עיון.

⁴¹ ראה עליו דברי החיד"א, ב"פתח עינים", ח"א, ירושלים תשי"ט, קה ע"ב (חידושים על מסכת פסחים, דף נו ע"א): "נהירנא כד הוינה טליא בעלותו ההרה ירושלים עה"ק ת"ו החכם השלם החסיד כמהר"ר אליעזר סופינו זלה"ה, שהקשה משם רבני ליוורנו הקדמונים".

⁴² על דברים אלו ראה תשובתו מושחזת הלשון של ר"ד מילדולה בדברי דוד, סי' כד (עו ע"ג): "אם ברוב השנים תמצא החכמה והבקיאו' [ת] הרי בסדר בראשי' [ת] תמצא דקשישי מניה שנבראו קודם בריאת האדם וכו' וד"ל".

⁴³ ראה להלן, בסמוך לציון 58,

אם נניח שנפטר לאחר גיל שמונים, הרי שנולד לפני שנת ת"ל-1670. המחבר התגורר במהלך חייו בסיינה (Siena),⁴⁴ ליוורנו,⁴⁵ פיסא וירושלים.⁴⁶ אביו ר' יעקב, נפטר בשנת תס"ד-1704.

בצעירותו למד ר"א סופינו בליוורנו כנראה אצל ר' שמואל די פאס, שהיה אב"ד וראש הישיבה בליוורנו,⁴⁷ בחברתו של ר' יוסף אירגאס, והיה בקשרי מכתבים עם ר' אברהם סגרי ור' גור אריה פינצי (נכדו של ר' גור אריה פינצי, בעל ההגהות לשו"ע, מנטובה תפ"ב) ור' יוסף פיאיטא (להבה) מאנקונה. ידוע לנו כי היה לו בן אחד, המוזכר בתשובתו השנייה בקונטרס, שכנראה מילא תפקיד גם במעשה הנידון בשו"ת בית יהודה סי' א'. ידוע לנו כי לר"א היו שתי בנות: רחל,

⁴⁴ ראה מורטארה (לעיל, הע' 3), עמ' 64.

⁴⁵ ראה תשובה שהשיב ר' שמואל אבוהב (וירונה, ונציה, שע"ו-תנ"ד), בשו"ת דבר שמואל, סי' שכז, כאשר ר"א סופינו התגורר בליוורנו (הספר נדפס בוונציה תס"ב; התשובה בוודאי נכתבה לר"א סופינו לפני שנת תס"ב [1702]): "לכמ"הר אליעזר סופינו לליגורני. [בעניין] דקדוק לשון מוהר"י אסכנדרני ז"ל טא"ח, סי' ל"ז בצורת אות החי"ת אם צריך לעשותה מרובעת אפילו היא עשויה בחטוטרת אליבא דרש"י ור"ת...". וראה ניפי (לעיל, הע' 3), עמ' 23, המעיר כי שאלה זו "שלוחה אליו בימי חרפו לעיר ליוורנו ולכן לא תארו אלא לכמ"הר ולא לכמו"הרר". מ' הכהן, במאמרו "גורלו של ספר" (לעיל, הע' 1), סבור כי ר"א סופינו, שימש גם כרכה של קאסאלי, הוא מתבסס על תשובה שנדפסה ב"פחד יצחק" (ראה להלן עמ' שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת). על שאלה שנשלחה מקאסאלי ושעליה השיבו חכמי איטליה, ביניהם היה גם ר"א סופינו, למותר לציין שהוכחה זו אין בה ממש.

⁴⁶ ראה תולדות חכמי ירושלים (לעיל, הע' 3), ג, עמ' 25-26.

⁴⁷ ראה בדברי דוד סי' כד (סד ע"ד - סה ע"א): "זאת שנית שהוא עצמו מודה שהיה מורד ברכו [ר"ש די פאס] כל זמן שרכו הנ"ל הסכים לאומרו כנו"ל והוא עשה כנגד הוראתו שהסכים שלא לאומרו הרי זה נקרא מורד על רבו...".

אשת ר' מהללאל הכהן,⁴⁸ והאחרת היתה נשואה לתלמידו ר' יעקב פאריינטי, שהיה מתלמידיה הראשונים וממנהליה של ישיבת "כנסת ישראל" בירושלים ושד"ר באיטליה.⁴⁹ ככל הנראה התמנה ר"א סופינו למרא דאתרא בפיסא בשנת תצ"ב-1732. כשלוש שנים לפני כן, בשנת תפ"ט-1729, פרש ר' רפאל מילדולה מרבנותו ועבר לקהילת "נפוצות יהודה" בבאיון.⁵⁰ [את מקומו מילא לתקופה קצרה, ר' אליעזר הכהן,⁵¹ ואחריו נתמנה ר"א סופינו.] אף בהיותו רבה של פיסא חי ר"א

⁴⁸ ראה "סדר תפלות השבת", פרינצה תקי"ג, "נדפס לזכות... רחל בת... ר' אליעזר סופינו זלה"ה אשת... מהללאל הכהן".

⁴⁹ ראה י' רפאל, "אגרות רבי יעקב פאריינטי לרבי שלמה חיים סנגוינטי", סיני ע (תשל"ב), עמ' פו-צא, ובייחוד עמ' פט, באיגרתו השנייה של ר"י פאריינטי לר' ש"ח סנגוינטי הוא מזכיר "ספרתי קצת מעשיו למורי ועטרת ראשי מורי חמי הרב החסיד המפורסם כמוה"ר אליעזר סופינו". על ר"י פאריינטי, ראה י' גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, ב, עמ' קנו; וראה שו"ת חק ומשפט, לר' חיים טולדנו, סי' שסב. אין להחליפו בר' יעקב פאריינטי שחתום על קולופון של ספר "תפלה למשה", ראה נ' בן מנחם, "תיאורם של עשרים כתבי יד", ארשת ב (תש"ך), עמ' 383, מס' 5.

⁵⁰ ראה לעיל, הע' 8. על רבנותו בפיסא ראה מה שכתב בשו"ת מים רבים סי' כב.

⁵¹ ראה עליו י' בן צבי, "שלוחי ארץ ישראל באיטליה", סיני – ספר היובל (תשי"ח), עמ' יג, יט. לפי מקור זה ר' אליעזר הכהן התמנה לרב בפיסא בשנת תפ"ט-1729, לאחר ר' רפאל מילדולה. וראה שם עמ' יט הע' 15, שר' אליעזר הכהן נזכר גם אצל הנ"ל, "ארבע אגרות שליחים", סיני ל (תשי"ב), עמ' פה (=כתבים, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 195). וראה כ"י שטרסבורג (מכון לתצלומי כתבי יד, מס' 3969), ילד זקונים, לר' שבתי אלחנן דלוקיו >מהזקנים<, סי' סב, כי בראשית שנת תצ"ב-1732 איגרת מר' שבתי אלחנן לר' אליעזר הכהן "לכמוה"ר אליעזר כהן לפיסא... פה ליוורנו סדר ושנת יצ"ב גבולות עמים למב"י לפ"ק"; כלומר, בשנה זו עדיין שהה בפיסא. מאידך גיסא אנו מוצאים שר' אליעזר סופינו חתם על תשובה בשנת תצ"ב-1732, שנדפסה בשו"ת בית יהודה, סי' א: "החותם פה פיסא"; מכאן שבשנה זו גם זרחה שמשו של ר"א סופינו בפיסא. על ר' אליעזר הכהן לא ידוע לנו כמעט דבר. וראה י' נאכט, "ארבעה מכתבים מאת הרבנים

בדוחק והתקשה אף לעמוד בהוצאות הדפסת קונטרסו הקטן, "קונטרס על ענין שבת החתונה", ולכן התעכבה הדפסתו זמן רב.⁵²

תלמידי חכמים פנו אל ר"א סופינו בשאלות בעניינים שונים. בכ"י סט' פטרבורג B381 (א-177, ב-182), מצינו שתי תשובות משנת תס"ט [1709]. שנשלחו לר' אברהם סגרי (א-182, ב-182),⁵³ האחת, ב"א לחודש תמוז תס"ט,

הגאונים רבי חיים בן עטר, רבי שבתי אלחנן מהזקנים ורבי חיים וינטורא זצ"ל, מגנזי ירושלים [גרייבסקי] כה (תרצ"ב), עמ' 2-22 הע' 56, המזהה את ר' אליעזר הכהן עם ר' אליעזר סופינו. אלא שכנראה נפלה טעות בידו, בשום מקום לא נזכר שר"א סופינו היה כהן. אגב, מאיגרת ר' שבתי אלחנן (שם, סי' סב) עולה כי ר' אליעזר הכהן היה רופא, וגם פרט זה לא מתאים לידוע לנו על ר"א סופינו. וראה גם ש' גירונדי, תולדות גדולי ישראל באיטליאה, טרייסט 1853, עמ' 22 (ובעקבותיו, ח' מיכל, אור החיים, פרנקפורט דמיין תרנ"א, מס' 436, המתאר את ר"א הכהן כ"אחד מרבני ליורנו הקדמונים"). ר"א הכהן [מליורנו] חתום על הסכמות לספרים שנתפרסמו באותה תקופה: בשנת תס"ב – ספר "הלכות קטנות"; שנת תצ"ה – "מחזור ספרדים לימים נוראים"; שנת תצ"ז – שו"ת מים רבים, לר' רפאל מילדולה; שנת ת"ק – "קנאת סופרים"; שנת תק"ב – "פירות גינוסר" ("פרי חדש" ו"פרי תואר"). חתימתו על הסכמות לספרים רבים בין רבני ליורנו, משנת תס"ב-1702 עד שנת תק"ב-1742, מעידה כנראה כי כיהן כרב בפייסא תקופה קצרה מאוד (אולי כממלא מקום הרב), ומשנבחר ר' אליעזר סופינו חזר ר' אליעזר הכהן לליורנו. על ר"א הכהן ראה עוד י' זנה, "חליפת מכתבים בין ר' משה חאגיז ור' שמשון מורפורגו בעניין נחמיה חיון וסיעתו", קבץ על יד, סדרה חדשה, ב, יב (תרצ"ז), ביחוד עמ' קסה-קסו [שם תמצא בכפיפה אחת את ר"ש מורפורגו, ר' יוסף פיאמיטה, ר' יהודה בריאל, ר' אברהם סגרי ור' אליעזר כהן בקשר למאבקו של ר"מ חאגיז בחיון ושלמה אאיליון], ושם עמ' קפז.

⁵² ראה דברי דוד, סי' כא (מ ע"ג), בדברי המדפיס.

⁵³ הוא ר' אברהם בן יהודה סגרי (Segré) מקאסאלי (Casale); החותם בראשי תיבות "אס"י" שהיה תלמידו של ר' יהודה בריאל – ראה עליו אנציקלופדיה אוצר ישראל, ז, עמ' 140, בערך "סגרי, משפחת". שם נכתב שר' אברהם נפטר בטורינו לאחר 1730 (ת"ץ), אולם נראה כי תאריך פטירתו מאוחר יותר, שהרי חתם על הסכמה ל"פחד יצחק" בשנת תק"י-1750, ועל "שושנים

בעניין איגרתו של ר' יוסף אירגאס, שהיה מגדולי חכמי ומקובלי איטליה,⁵⁴ על תשובתו של ר"י אירגאס בעניין חמץ שעבר עליו הפסח;⁵⁵ תשובה זו היא המשך להתכתבותו עם ר' יוסף אירגאס בסוגיה הנ"ל. כך עולה מתוך כתב היד בסימן פ"ב (178א), מתשובת ר"י אירגאס לר"א סגרי, מי"ג בסיון תס"ט, המזכיר "שם היה אהובנו המשכיל אליעזר סופינו והוא ערער על דברי". תשובה שנייה (בכ"י הנ"ל, 182א) מר"א סופינו היא מכ"ד בתמוז תס"ט, גם כן בעניין הנ"ל. כדרכם של חכמי איטליה מהמאה הי"ח שעסקו בתורת הקבלה, גם תשובותיו של ר"א סופינו שזורות בדברי הזוהר.

לדוד", לר' דוד פארדו, בשנת תקי"ב-1752. וראה עליו ניפי (לעיל, הע' 3), עמ' 7 אות יא; תולדות גדולי ישראל באיטליה, (לעיל, הע' 51), עמ' 4, כותב ש"היה מקובל וחסיד נושא ונותן בחכמת האמת עם תלמיד הגאון הרמ"ז זצ"ל, ה"ה כמוה"ר גור אריה פינצי ממנטובה. וכמוה"ר בנימין הכהן מריגיו והמקובל מוה"ר יוסף אירגאס מליוורנו וחתומים באוצרותי אגרותיו שכתב בעניינים אלו להרבנים הנזכרים". וראה גם דעת קדושים (לעיל, הע' 3), עמ' 50 מס' 8; מיכל (לעיל, הע' 51), עמ' 46 מס' 115. ר"א סגרי חיבר תפילה שנדפסה במחזור "שער בת רבים", חלק ב, ונציה תע"א – ראה מורטארה (לעיל, הע' 3), עמ' 60.

⁵⁴ בעל שו"ת דברי יוסף. רב מקובל ופוסק ידוע, חי בליוורנו משנת תמ"ה (1685) עד ת"ץ (1730). היה תלמידם של ר' שמואל די פאס, אב"ד ליוורנו, ור' בנימין הכהן. שמו נתפרסם בתפוצות ישראל הן בהגנתו על אמיתת חכמת הקבלה בספריו "שומר אמונים" ו"מבוא פתחים", "מנחת יוסף" ו"פרי מגדים", והן בספריו "תוכחת מגולה", וה"צד נחש" (מלחמתו נגד נחמיה חיון שחשבו לתלמידו של שבתי צבי וממשיך דרכו) – ראה במבואו של ש"א הורודצקי, לספרו "שומר אמונים", ברלין תרפ"ז; ש' ברנשטיין, משירי ישראל באיטליה, ירושלים תרצ"ט, עמ' קסג אות קו.

⁵⁵ ראה שו"ת דברי יוסף, סי' יא, בעניין ראובן משאלוניקי ששלח לשמעון בליוורנו בתמורה למעות שחייב לו, דברי חמץ, והאניה נתעכבה בים ולא הגיעה לליוורנו עד אחר הפסח, ושמעון לא ידע שראובן שלח לו חמץ ולכן לא מכרו לגויים – השאלה היתה האם חמץ זה הוא "חמץ שעבר עליו הפסח". בתשובה מכנה ר"א סופינו את ר' יוסף אירגאס "אהובינו המשכיל כמוהר"ר", ודברים אלו מעידים כי השניים היו בידידות רבה.

תשובה נוספת של ר"א סופינו משנת תע"א [1710-1711] נדפסה ב"פחד יצחק", ערך קדושי עד אחד, דף קט ע"ב - קיא ע"א: על מעשה שהיה בעיר קסאלי (Casale) בשנת ת"ע [1710], יום א' לפני ערב ראש השנה, שאדם נשוי, שהיו לו בנים, קידש אלמנה בקידושי שחוק בעד אחד. שאלה זו נשאלה לרבני איטליה ובין המשיבים היה גם ר"א סופינו.

בשו"ת בית יהודה, לר"י עיאש, נתפרסמה תשובת ר"א סופינו, שנכתבה בשנת תצ"ב [1732], נגד פרנס בקהילת ליוורנו ששימש גם "חכם הקהל" (יש מקום לשער שהפרנס היה רדב"א בעצמו), שרצה "לקרוא לוי לאחד מהקרואים משלישי ומעלה", בניגוד לדעת החזן. ר"א סופינו פירסם פסק ארוך ומנומק שתמך בחזן הקהילה נגד עמדת הפרנס שניסה לשנות את מנהגי קריאת התורה.⁵⁶ על תשובת ר"א סופינו כותב ר' יהודה עייאש (סי' ב) בשם חכמי ארגיל דברים אלה:

הנך רואה בעיניך קורא נעים דקיימנו דברי החכם נר"ו בעל התשובה הנז"ל דאע"פ שיש לנו מה לדקדק על קצת מדבריו מ"מ לענין הלכה יפה דן ויפה הורה. ואפריון נמטי ליה דטרח וקיי' דברי חכמי' ע"ה ועשה משמרת

⁵⁶ ראה שם באו"ח סי' א, תשובת ר"א סופינו, משנת תצ"ב, בעניין מעשה שאירע בק"ק ליוורנו: "ביום שבת קדש אירע שבכה"כ לא היה כהן ורצה הפרנס לקרוא לוי במקום א' מן הקרואים מג' ומעלה, באומרו שכך היה מנהגם, וצוה לחזן שהיה מי שקבלוהו עליהם לחכם הקהל (הכוונה היא לפרנס), פעם ושתיים וג' שיקרא, ולא רצה, באומרו לו שהוא נגד הדין ולכן אינו רוצה וכן עשה ועתה שאל השואל אם כך הוא האמת שהקורא לוי במקום הנז' הוא נגד הדין?". בשאלה זו פסק ר"א סופינו בהתאם לדעתו של החזן, שאסור לקרוא ללוי כאחד מהקרואים לאחר עליית ישראל ("שלישי"). לא מן הנמנע שלכך רמז ר' יעקב לוסינה, בהזכירו לר"ד מילדולה אותו הפסק ("הפסק על הלוי") שפסק נגדו ר"א סופינו. על תשובה זו ראה שו"ת יביע אומר, ח"ו, או"ח סי' כד, שהסתייג ממקצת מהדברים שכתב ר"א סופינו "שייחס לכמה ראשונים אשר לא עלתה על לבם... וכל דבריו בזה אין להם שחר".

למשמרתם ונתקומם נגד המרימים ראש להקל במילי דרבנן וכפה על פיהם פסכת⁵⁷ והחזיק במעוז האמת לא ימוט לעולם.

בשנת תק"ג [1743] עוד שהה הרב סופינו בפיסא. זאת אנו למדים מחתימתו על כתובתם של דוד חזקיה לוי ואונא בת אליה שרישי מפיסא.⁵⁸ לאחר שנת תק"ג עלה לירושלים ונפטר בה בג' בכסלו תק"ז (1747), ונקבר בהר הזיתים. על מצבתו כתבו: "נברשתא דדהבא ה"ה החכם השלם הדיין המצויין הרב הכולל חסידא קדישא ישיש ונשוא פנים המקובל האלקי מוהר"ר... נתבקש בשיבה של מעלה.⁵⁹ ובפקידת החודש דרש דרשן מתושבי ירושלים לכבודו.⁶⁰

[ד] תוכן הקונטרס

להלן תמצית מתוכן התשובות בקונטרס:

דף [א ע"א - ג ע"א]

שאלת "הרב המליץ" (=ר' אליעזר סופינו) בעניין המחלוקת שפרצה בבית הכנסת של פיסא (נדפסה בשו"ת מים רבים סי' ו, בשינויי נוסח), ותשובתו.

⁵⁷ ראה רש"י עירובין קד ע"ב, ד"ה כופין עליו פסכת: "פסכת סיר של נחושת". כלומר, כלי גדול שאפשר לכסות בו, כופים אותו ומכסים בו דבר שאין רוצים לראותו. ובהשאלה: משתיקים טענות וערעורים.

⁵⁸ ראה נ' אלוני, "גניזה וכתבי יד עבריים בספריית קמברידג'", מחקרי לשון וספרות, ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 14.

⁵⁹ ראה: תולדות חכמי ירושלים (לעיל, הע' 3); י' גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ירושלים, א, ירושלים תשל"ה, עמ' ריא.

⁶⁰ ראה כ"י בניהו 168 (מס' F44684 במכון לתצלומי כתבי היד), דרשות דף 54ב: "דרוש שדרשתי בפקידת החדש של הרב הכולל... כהה"ר אליעזר סופינו ז"ל".

דף [ג ע"א]

באמצע טור א', באותיות מוגדלות, פתיחה לתשובת רדב"א מילדולה (שאינו מוזכר בשמו אך אין ספק בזהותו): "טובה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת"; תשובת רדב"א מילדולה (נדפסה בשו"ת מים רבים סי' ז, בשינויי נוסח):

דף [ג ע"ג - ז ע"א]

תשובה של ר' רפאל מילדולה לב' התשובות הקודמות (נדפסה בשו"ת מים רבים סי' ח, בשינויי נוסח): "שאלה נדרשתי לחוות דעתי על הנדון דלעיל דפליגי ביה מוהר"ר גיסי נר"ו דיין ומ"צ בק"ק ליוורנו יע"א מהור"ר פלוני נר"ו". ר' רפאל מילדולה הכריע כדעת גיסו ובן דודו ר' דוד בן אברהם, וכתב דברים קשים על ר"א סופינו, שאת שמו לא הזכיר אלא בכינוי "הרב המסכים"⁶¹.

דף ז ע"א - יג ע"א:

תשובתו האחרונה של ר' אליעזר סופינו, שהוסיפה שמן למדורה והסעירה את משפחת מילדולה, והיא שהביאה לגזור כליה על הקונטרס – בסוף דבריו חתם ר"א סופינו את תשובתו במילים הבאות:

ובהיות הספר הנ"ל עתה מצוי ביד כל אדם אין לאטרוחי ב"ד בכדי להאריך, ובזה נתגלה טעותם ונמצא שמה שרצו לטרוח עצמם לעשות חטוטי דשכיבי⁶² ובדברי שקריהם ובמעשיות הנכזבות שהביא' מאבותיהם נמצא

⁶¹ על כינוי זה ראה לעיל, הע' 21.

⁶² כלומר חיטוט עצמות המתים – יבמות סג ע"ב.

הקדמה

השוו אותם תועי' בדבר הלכה והרבו למעול מעל בכבו' המתים והחיים
ותי"ל (=ותודה יתברך לעד?) שכונתי לדעת גדולים ותו לא מידי
כה דברי החתום פה פיס"א יע"א בחדש כסליו משנת התצ"ט לפ"ק
אליעזר בלא"א יעקב סופינו ז"ל.

[ה] הדפסת הקונטרס

לאחר שסיים ר"א סופינו את כתיבת הקונטרס בשנת תצ"ט (1738), שלח אותו ביד שליח להדפסה בבית הדפוס של הדיין ר' יוסף בן שמעון עקיבא בער,⁶³ שבאמסטרדם,⁶⁴ הקונטרס שנדפס בשלוש מאות עותקים⁶⁵ היה מונח בבית הדפוס כ"אבן שאין לה הופכין", למעלה משנתיים ימים, עד חודש אייר תק"ב (1742), כפי שמעיד המדפיס באיגרת התנצלות שכתבה לרדב"ר מילדולה, באלול תק"ג (1743):

יודע למר שנשלח אלי ע"י איש ישר וכשר זהו זמן יותר משתי שנים וחצי או מעלה או מטה והשתדל להדפיסו בזול מפני דוחק המחבר והיה מונח אצלי בקרן צפונית מבלי תת דעתי עליו מה מהותו ואיכותו רק ראיתי תחילת הדברים ותו לא מידי. יען כי היינו טרודים במלאכה אחרת⁶⁶ שהיה בו ריוח לכן נדחה זה מפני זה. האמנם בנסעי להמבורג בחדש אייר שנה שעברה [תק"ב] לעשו' אפריון נישואין לבני... בטרם לכתתי מסרתי לאשר על ביתי ממונה על ענייני הדפוס להעלות על מזבח הדפוס תוך הזמן והיה זה הקונטרס בתוך הבאים.⁶⁷

⁶³ ראה עליו מ' בניהו, "העתקת מרכז הדפוס העברי מוויניציה", מחקרים על תולדות יהדות הולנד א (תשל"ה), עמ' 66. הוא חתום על הסכמות רבות לספרים בתור אחד מדייני אמסטרדם האשכנזים – ראה לדוגמה משניות אמסטרדם תע"ו, דפוס אהרן די שלמה אנטוניס.

⁶⁴ שנתיים לאחר שיצא לאור שו"ת מים רבים באמסטרדם.

⁶⁵ ראה בטופס איגרת התנצלות של המדפיס, בדברי דוד, סי' כא (מ ע"ד).

⁶⁶ בשנת תק"ב נדפסו בבית דפוס זה ג' ספרים: "פרי עץ חיים", "פירות גינוסר" ו"דרך תבונות" (על פי המפעל הביבליוגרפי של הספר העברי).

⁶⁷ דברי דוד, סי' כא (מ ע"ב).

לאחר שסוף סוף נדפס הגיליון הראשון של הספר הוא נשלח לר' אליעזר סופינו לפיסא להגהה שלפני ההדפסה, המחבר העיר את הערותיו בשולי הגיליון של הטופס ושלחו בשנית לבית הדפוס, טופס זה נשאר בידי המדפיס, לאחר שהדפיס את הספר.⁶⁸ גם לאחר שנסתיימה ההדפסה לא נשלח הקונטרס למחברו, כפי שמעיד המדפיס: "ונדפס באותן הימים והיה מונח בין שאר ספרים ימים רבים, ולא שלטה בו עין ונשכח זכרו"⁶⁹ – זאת משום שלמחבר לא היה הכסף הדרוש, לתשלום עבור הדפסת הספר. לבסוף הצליח המחבר להשיג את הסכום הדרוש, וביקש שישלחו לו את הקונטרסים לליוורנו, אך הדברים השתבשו והמחבר לא קיבל את ספריו, כפי שמתאר רדב"ר מילדולה:

וכיון שעוף השמים יוליך את הקול, הקול נשמע למעלת פרנסי המעמד של ק"ק ליוורנו יע"א (=יגן עליה אלקים) ובהיותם חוששים לכבוד התורה ולכבוד מעלת א"א מו"ו (=אדוני אבי מורי ורבי) זצוק"ל ושל מר דודי זצ"ל, ש"ץ ודיין בקהלם יצ"ו, השתיקו הדברים בינם ובין עצמם עד הגיעו הספינה אשר היה מוליך הפסקי דינים הנז"ל (=הנזכר לעיל) מודפסים כדי למסרם ביד שליח השר המסכי' הנ"ל, אשר היה עומד בעיר ליוורנו לקבלם. ותיכף ומיד שהגיע הספינה לנמל שלחו ע"י שוטרי העיר לתפוש תיבת הפסקים הנ"ל והניחוה במשמרת בבית וועדם.⁷⁰

ומכיוון שהקול נשמע בליוורנו ביקשו ר' רפאל מילדולה וגיסו ר' דוד ב"ר אברהם לראות את הקונטרס של ר"א סופינו המערער על דבריהם, אך פרנסי הקהילה לא

⁶⁸ על הנהגה של משלוח הגיליון הראשון של הדפוס למחבר לצורך הגהה ראה י"ש שפיגל, "ר' יהודה נג'אר", סיני ק (תשמ"ז), עמ' תתקב.

⁶⁹ דברי דוד, סי' כא (מ ע"ב).

⁷⁰ שם (לח ע"ג).

אפשרו להם לעיין בקונטרס "כדי שלא לצערם ובפרט היות אותו יום ערב חג השבועות".⁷¹ לכן הם פנו לר' דוד ב"ר רפאל שהיה באמשטרדם וביקשוהו לחקור ולדרוש באיזה דפוס נדפס הקונטרס, כמה טפסים נדפסו ממנו, ולבקש מרבה האשכנזי של אמשטרדם "לידע הדבר על בוריו ולבערם מן העולם אם יהיו ראויים לכך, או לפחות ליקח א' מהם לידע מה טיבם".⁷² ר' אריה ליב לבנשטם חקר ודרש ומצא את בית הדפוס שנדפס בו הקונטרסים וגזר על המדפיס בגזרת נח"ש למסור לידי את כל העותקים שנותרו בבית הדפוס, כולל הטיוטות, "והניחם בידו עד שיגזרו מעלת פרנסי ק"ק ליורנו ה"י על אותם שתפסו שם מה תהא עליהם". לאחר שהמדפיס נדרש למסור את כל העתקי הספר, כולל "ניירותיו" (טיוטות) שנשארו בבית הדפוס, לידי רבה האשכנזי של אמשטרדם, נשתמר העותק שבידינו, שהוא כנראה העותק שעליו רשם ר"א סופינו את הגהותיו, אצל ר' אריה ליב לבנשטם⁷³ או בבית הדפוס, וניצל מלשונות האש שליחכו את כל המהדורה.⁷⁴

כיצד נודע בליורנו על משלוח הקונטרסים לנמל? רדב"ר כותב "וכיון שעוף השמים יוליך את הקול הקול נשמע למעלת פרנסי המעמד של ק"ק ליורנו יע"א... השתיקו הדברים בינם ובין עצמם עד הגיעו הספינה אשר היה מוליך הפסקים הנז"ל מודפסים כדי למוסרם ביד שליח השר המסכים הנ"ל אשר היה עומד בעיר ליורנו".⁷⁵ נראה ששליחו של ר"א סופינו פטפט בפני חבריו בליורנו והקול הגיע לבית מילדולה; ניתן לשער כי ידו של רדב"א היתה בהחרמת הקונטרסים בנמל

⁷¹ שם.

⁷² שם, סי' כא (לח ע"ד).

⁷³ ראה עליו לעיל, הע' 11.

⁷⁴ נראה שהמדפיס שמר לעצמו בחשאי את העותק שקיבל מר"א סופינו, זאת למרות שרדב"ר

הביא בשם המדפיס בדברי דוד סי' כא (מ ע"ד), שהעיד שהוא מסר את העותק שנמצא בידו.

⁷⁵ שם (לח ע"ג).

ליורנו. רדב"א, שהיה בעל ממוץ ובין עיסוקיו הרבים היה גם מסחר,⁷⁶ אישר, במישרין או בעקיפין, את הידיעה על משלוח הספרים באמצעות אנשיו או באמצעות אנשי המכס, שפנו לפרנסי הקהילה לברר את הידוע להם על אודות משלוח הספרים שהגיע מאמשטרדם. סופו של דבר, פרנסי ליורנו⁷⁷ הניחו ידם על ארגזי הספרים ומסרום לר"ר ורדב"א מילדולה "כדי להעלימם מן העין ולעשות מהם כטוב בעיניהם".⁷⁸

[ו] השוואה בין העובדות על פי ה"קונטרס על ענין שבת החתונה"

ושו"ת מים רבים

לאחר בדיקת תוכן התשובות שבקונטרס אנו יכולים לומר כי תיאור פרטי המעשה המופיעים בשו"ת מים רבים ובשו"ת דברי דוד יש בהם מן גילוי הטפח וכיסוי טפחיים. ר' רפאל מילדולה הירשה לעצמו בספרו שו"ת מים רבים (סי' ו) חופש עריכה בתשובתו הראשונה של ר"א סופינו. הוא עידן ניסוחים שנראו לו פוגעים בכבוד גיסו ר' דוד ב"ר אברהם מילדולה והשמיטם, ואילו בנו ר' דוד, בספרו שו"ת דברי דוד (סי' כד), אימץ את גירסת אביו ודודו והוסיף משלו כדי לפגוע בר"א סופינו, ולהשיב לו כגמולו לא רק למען הגן על שמם של אביו ודודו אלא גם ממניעים נוספים, שנעמוד עליהם להלן. תיאור מעשה כלאים זה סלל את הדרך גם לטעותו של ר"מ הכהן בזיהוי הנפשות הפועלות ובתיאור המעשה. להוכחת

⁷⁶ שם, סי' כד (סו ע"ב): "שנושא ונותן דרך הים ע"י אחרים וכשמוכרח לחתום שמו חותם ע"ש דוד ישראל כדי שלא יכירו ולא ידעו שיש לו משא ומתן".

⁷⁷ על סמכויות הפרנסים ראה ד' הכהן, "הקהילה בליורנו ומוסדותיה (במאה הי"ז)", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון – קובץ מחקרים לתולדות היהודים באיטליה, בעריכת ר' בונפיל ואחרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 107-128.

⁷⁸ דברי דוד, סי' כא (לט ע"ב).

הדברים נבקש להציג את ההבדלים בנוסחי השאלה שהיתה סלע המחלוקת, כפי שהיא מופיעה בתשובתו הראשונה של סופינו בקונטרס, ומקבילתה בשו"ת מים רבים סי' ו' (כפי ששוכתבה ע"י ר' רפאל מילדולה), ושם סי' ז' (כפי ששוכתבה על ידי רדב"א מילדולה):

נוסחי השאלה שהיתה העילה למחלוקת:

קונטרס על ענין שבת החתונה	שו"ת מים רבים סי' ו' (מעובד על ידי ר' רפאל מילדולה)	ר"ד מילדולה (שו"ת מים רבים סי' ז')
שאלה ויהי היום יום שמחה יום חתונה וביו' ש"ק בא החתן לבה"כ לעשות שורתו ⁸⁰ כמנהג וקרא ז' אנשים עם החתן בהסכמת החזן ויהי כי שמוע השומע יצא ובא וחלק על הכוונה באומרו שהוא כנגד הדין... ⁸¹	מעשה שהיה כך היה ויהי היום יום ש"ק יום חתונה ירד לפני התיבה להתפלל לכבוד החתן אורח א' שנמצא שם בבה"כ כי קולו ערב ונעים ובקריאת הס"ת קראו ו' גברי בסדר היום והחתן קרא בס"ת שלו בפרשת ואברהם זקן ואף כי נחשב בעיני החזן כמו זר ⁷⁹ שלא קראו בסדר היום מ"מ	... וכשפרו לי המעשה שהיה בק"ק פיסא שקראו ביום ש"ק ו' גברי בסדר חובת היום... לא ערערת לא על החזן ההוא ולא על החכם מ"ץ ששם נמצא ושם היה כי אמרתי החזן אינו ש"ץ

⁷⁹ הביטוי "כמו זר" מתייחס גם לאדם הזר והוא על פי הושע ח יב, ובפשוטו: מוזר; אני מודה לפרופ' חננאל מאק על הערה זו.

⁸⁰ פירושים לביטויים יבואו בגוף הקונטרס.

⁸¹ על השינויים בין נוסח השאלה הנ"ל לנוסח השאלה המורחבת כפי שהיא מופיעה בתשובת ר"א סופינו לר"ד מילדולה ולר' רפאל מילדולה, בדף ז ע"א שב"קונטרס על ענין החתונה", ראה דברי דוד, סי' כד (נד ע"א): "כל דברי הנ"ל של השר המסכים אין לסמוך עליהם, כי גרע והוסיף

<p>קבוע ולא נוסה באלה ואף כי אח"כ הוגד הוגד לנו אמיתית [!] הדברים שהחזן היה יודע בטיב הדברים וגיל' אוזן פרנס המנהיג והתרה בו כי לא יעשה כן במקומינו מ"מ כיון שנודע ג"כ לנו שהפרנס השיבו כי כן מנהגם אמרתי יפה עשה החזן בשתיקתו כי אורח הוא...</p>	<p>שתק ולא מיחה כי גר הוא בארץ ואינו יודע בטיב מנהגי העיר, ועוד כי שם נמצא ושם היה החכם מריה דאתרא ולא דבר מאומה... והנה שמע השומע ויצא לחלוק...</p>	
---	--	--

בהם כפי ראות עיניו כדי שעפ"י דבריו אלה יצדקו אותו, והמעשה שהיה כך היה כמוצע בס' מים רבים בשאלה ו' וכאשר הציע הוא עצמו בתחיל' הקונטרס הנ"ל, הגם מה שכתב שקראו ז' אנשים עם החתן בהסכמת החזן לא צדק בדבריו, דאדרבה נחשב כמו זר בעיני החזן ומ"מ שתק ולא מיחה כי גר היה בארץ". אלא שכאמור, השאלה המוצעת בשו"ת מים רבים סי' ו' שוכתבה על ידי ר' רפאל מילדולה. על עצם שינויי הנוסח שבשאלה בדברי ר"א סופינו, בין מהדורה קמא למהדורה בתרא, יש להסביר כי בראשונה ביקש ר"א סופינו לקצר בדברים ולהבהיר בתשובתו את דעתו ההלכתית בניגוד לדעתו של ר"ד מילדולה, אולם לאחר שהותקף בכטות על ידי ר"ד ור"ר מילדולה בתשובותיהם, נאלץ להאריך בדבריו ולרדת לפרטי פרטים של המעשה בכדי להשיג על דבריהם.

--	--	--

הקורא את השאלה בנוסח המעובד על ידי ר' רפאל מילדולה בשו"ת מים רבים (סי' ו) יכול לטעות ולהבין כי ה"אורח" לא היה ה"חזן" אלא "בתרי גברי עסקינן". ומכאן גם המסקנה המוטעית של ר"מ הכהן שרדב"א מילדולה – שהיה חזן בליוורנו⁸² – נכח באותה העת בבית הכנסת בפיסא ונטל חלק פעיל באירוע.⁸³ אלא שר' רפאל מילדולה, שראה צורך להסביר את שתיקתו של החזן, כינה אותו "אורח" (ברוח הפרשנות של גיסו ר"ד מילדולה). בשנותו מהנוסח המקורי של השאלה התכוון הוא להגיב על המשפט שהופיע בדברי ר"א סופינו, כדי להפכו על פניו ("בהסכמת החזן" – לעומת "כי נחשב בעיני החזן כמו זר").

⁸² ראה "גורלו של ספר" (לעיל, הע' 1), עמ' קיב. צדק אמנם ר"מ הכהן, שתיאר את ר' דוד ב"ר אברהם מילדולה כ"חזן". ר' דוד מילדולה היה חזן בנו של חזן. [אף בנו יעקב חי, היה חזן – ראה מחזור של מועדים כפי מנהג ק"ק ספרדים, ליוורנו תק"א, בשער הספר: "נדפס לתשוקת... יעקב חי בכמהר"ר... דוד מילדולה, שליח צבור של ק"ק ליוורנו". וראה גם שיר השירים, ליוורנו תרט"ו (בסופו), על הפיוט הפותח "יביאני אל שם נורא" (דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ב, עמ' 264 מס' 146), מאת ר' דוד מילדולה. וראה דברי דוד סי' כד (נט ע"ב), כי ר"ד מילדולה החל דרכו בחזנות עוד בילדותו בהיותו בן י"ג שנים כמסייע לחזנים בבית הכנסת שבפיסא. וראה שם, סי' כד, נא ע"ב, כי "יותר מחמישים שנה אשר הוא משמש באמונה תוך אמוני עם סגולה בק"ק ליוורנו עיר המהוללה לש"ץ ומרביץ תורה" (וראה עוד שם, ס ע"ד, סא ע"ב; ובשו"ת מים רבים, סי' ח).

⁸³ בשאלה המקורית כפי שנוסחה על ידי ר"א סופינו (ב"קונטרס על ענין החתונה"), שר"מ הכהן לא ראה, המילה "אורח" אינה נזכרת כלל. מאידך-גיסא, בשאלה שנוסחה על ידי רדב"א מילדולה (בשו"ת מים רבים סי' ז) מודגש היות החזן "אורח", והם שניים שהם אחד – החזן היה האורח. אלא שר"מ הכהן כנראה לא ראה את דברי דוד, סי' כד (נד ע"א), המציין במפורש שהאורח לא היה רדב"א.

ומכאן בקצרה על השתלשלות המאורעות לפני שבת החתונה ושלאחריה כפי שהם מופיעים בתשובתו האחרונה של ר"א סופינו ב"קונטרס על ענין שבת החתונה", הזורעת אור על הפרשה כולה.

חתן פלוני מהעיר פיסא הזמין לשבת חתונתו "מזמר" שהתגורר בליוורנו (הרחוקה מפיסא כעשרים וחמישה ק"מ), שישורר ויקרא לשורת העולים לתורה בפיוט ובזמר. ה"מזמר", שלא היה בקי כנראה במנהגי החזנות שבפיסא ("כי גר הוא בארץ ואינו יודע בטיב מנהגי העיר"), פנה להתייעץ עם רדב"א שהיה בקי בענייני חזנות ובמנהגי פיסא, והוא הורה לו "שאם ראה יראה שיקראו לשורה ז' אנשים לבד עם החתן שיאמר שצריך עוד אחר". לפי דברי ר"א סופינו, ידע רדב"א שהמנהג בפיסא הוא להעלות בשבת חתונה שבעה קרואים ובהם החתן; ודאי ידע שמנהג זה נתון היה במחלוקת בפיסא.⁸⁴

בעלייה לתורה נוכח "המזמר" לדעת שצדק ר' דוד מילדולה, שכך החתן הגיש לפרנס רשימת קרואים הכוללת "שורה" של שישה שמות והחתן – שביעי.⁸⁵ המזמר ביקש להעמיד את הפרנס על טעותו, וכי יש לקרוא על סדר הפרשה שבעה קרואים מלבד החתן הקורא בפרשת "ואברהם זקן", אך "ויהי לאבל כנורו שפקד הפרנס עליו ולא השגיח אל דבריו"; המזמר שתק ולא עורר מהומה, ולכן איש לא הבחין בוויכוח שהתחולל על הבימה בין המזמר לפרנס. גם ר"א סופינו, מרא

⁸⁴ רדב"ר מילדולה, שביקש להגן על דודו, הכחיש דברים אלו (שם, נד ע"א-ע"ב): "דאיך יעלה על הדעת דבטרם יודע אם היה החתן רוצה לקרא ז' או יותר שמר דודי ה"י יפקד למזמר שאם ראה יראה שיקראו לשורה ז' עם החתן שיסרב בדבר... אלא ודאי שכל דברי הנ"ל של השר המסכים אין לסמוך עליהם כי גרע והוסיף כראות עיניו כדי שע"פי דבריו יצדקו אותו, והמעשה שהיה כך היה כמוצע בס' מים רבים בשאלה ו". ברם נראים יותר דברי ר"א סופינו.

⁸⁵ ראה בתשובת רדב"א מילדולה, שכך היה המנהג, שהחתן ייתן לפרנס את רשימת הקרואים שהוא מבקש שיעלו לתורה.

דאתרא, שישב במקומו, לא הרגיש בהתרחשות יוצאת הדופן – חילופי הדברים השקטים בין המזמר לפרנס לא עוררו את תשומת לבו. אם כן, ר"א סופינו, למרות שהיה נוכח בבית הכנסת באותה העת, דייק בדבריו כשסיפר ש"אנוכי לא ידעתי בלתי היום".

[ז] ההיתה המחלוקת לשם שמים?

אין אנו צריכים לפנים שבשלביה המתקדמים של המחלוקת היא היתה רחוקה מ"מחלוקת לשם שמים", אולם מה בנוגע לשלבה הראשון? האם פעלו הנפשות בתום לב, או שברקע הדברים היו גם מניעים אישיים אחרים? על פי השתלשלות האירועים, כפי שנמסרו לנו על ידי הנפשות הפועלות, ניתן להסיק כי היה רקע קודם לפרשה, ומניעים אחרים שלא היה להם ולא כלום עם "מחלוקת לשם שמים": בתחילה "הכבוד" ולבסוף "הכסף".

1. הכבוד

מדברי ר"א סופינו בתשובתו השנייה בקונטרס אנו למדים שהוא חשד בר"ד מילדולה שזמם מראש לעורר מדנים ולחתור תחת מעמדו, כפי שכתב:

והורה וצוה למזמר הנ"ל <מליוורנו> שאם ראה יראה שיקראו לשורה ז' אנשים לבד עם החתן שיאמר שצריך עוד אחר, בלי אורח ארעא ובמעוט דרך ארץ לבוא בתוך ביתי ובתוך גבול שאינו שלו בלתי ידיעתי לקלקל את עמי בלי דרש ידרש מעמדי לדעת דעתי כיון שהק"ק במארי דאתרא קבלוני.⁸⁶

מה הביא את ר"א סופינו להעלות על דעתו שמהלכו של רדב"א מילדולה היה מחושב מראש, בחינת "סוף מעשה במחשבה תחילה" – הרי הוא לא נכח באותה

⁸⁶ קונטרס, ז ע"א.

השיחה שבין רדב"א למזמר? לשם כך עלינו לשחזר את האירועים שאירעו לאחר צאת השבת, על פי סיפורו של ר"א סופינו בתשובתו השנייה בקונטרס. בבוקרו של יום ראשון (או במוצאי שבת), חזר "המזמר" מיד לליוורנו, ובהגיעו נסער מהשינויים ההלכתיים שראו עיניו בבית הכנסת בפיסא פנה לרדב"א מילדולה וסיפר לו על אירועי השבת.⁸⁷ רדב"א לא איבד זמן ושם פעמיו אל ישיבתו של ר' יעקב לוסינה⁸⁸ בכדי להתלונן על הרב של פיסא ששינה ממנהגי קריאת התורה בשבת חתן. עוד באותו יום, או למחרת (יום שני), פגש ר"ד מילדולה את בנו של ר"א סופינו במעמד הר"י לוסינה והתלונן בפניו על מנהגי אביו (ולא העלה בדעתו לברר תחילה את העניין עם בעל הדבר). הבן נסער מהדברים שהטיח ר"ד מילדולה באביו, חזר מיד לפיסא וסיפר את אשר אירע לאביו. הכל התרחש תוך יום או יומיים. כששמע ר"א סופינו מפי בנו את סיפור המעשה פנה אל ר"ד מילדולה לברר מה הם מקורותיו ההלכתיים לטענתו שלא נהג כהלכה.⁸⁹ תיאור הדברים לעיל מתאשר בעקיפין גם בדברי רדב"א מילדולה בשו"ת דברי דוד: "שמתחילה כששמע השר המסכים שערערו עליו על המעשה שהיה ונעלם ממנו הדין שלח למר דודי ה"י לשאול ממנו איה מקום כבודו של דיני קריאת הס"ת".⁹⁰

⁸⁷ לפי תשובת רדב"א מילדולה בשו"ת מים רבים סי' ז', רדב"א שמע את הדברים בהיותו

בישיבה.

⁸⁸ קונטרס, יג ע"ב.

⁸⁹ קונטרס, ז ע"ב.

⁹⁰ דברי דוד, סי' כד (נד ע"ד). רדב"א משנה מעט את העובדות. ר"א סופינו מעולם לא אמר שנעלם ממנו הדין וכמובן לא עלה על דעתו לשאול את רדב"א היכן כתובים דיני ספר תורה. כל ששאל את רדב"א הוא מנין לו שחתן אינו עולה למניין שבעה.

ר"א סופינו, שהיה רב זקן ומכובד,⁹¹ נפגע מהתנהלותו של ר"ד מילדולה שהוציא עליו לעז מבלי לברר עמו את העניין, ולכן ניסח בלשונו שאלה עם תיאור המעשה (השאלה הראשונה בקונטרס), והוסיף בצידה את תשובתו וכנראה הפיצה בישיבה בליוורנו. רדב"א מכנה תשובה זו "מגילת עפה".

כל פרטי הסיפור שהבאנו לעיל אינם מופיעים בתשובתו של רדב"א, בשו"ת מים רבים סימן ז'; שם מנוסח תיאור המעשה בצורה מיתממת – תחילה:

וכספרו לי המעשה שהיה בק"ק פיסא שקראו ביום ש"ק ו' גברי בסדר חובת היום... לא ערערתי לא על החזן ההוא ולא על החכם מ"ץ ששם נמצא ושם היה כי אמרתי החזן אינו ש"ץ קבוע ולא נוסה באלה.

ואף כי אח"כ הוגד הוגד לנו אמיתית [!] הדברים שהחזן היה יודע בטיב הדברים וגיל' אוזן פרנס המנהיג והתרה בו כי לא יעשה כן במקומינו, מ"מ כיון שנודע ג"כ לנו שהפרנס השיבו כי כן מנהגם, אמרתי יפה עשה החזן בשתיקתו כי אורח הוא...

וכן נשמט משם, או שוכתב, הקטע הבא כפי שהוא מופיע בקונטרס החתונה:

עד הנה חשבתי בלבי כי החזן אשר קרא ו' בסדר חובת היום כיון שלא ניסה באלה אין לי להאשימו, ואף אם ידע והתרה לפרנס המנהיג והשיב לו כי כן המנהג, אין לו להחזיק במחלוקת וכ"ש שהיה בכנסת מאריה דאתר' ושתק **ולא הרגי[ש] בדבר** – אין לו לסרב.⁹²

⁹¹ ראה בקונטרס, יב ע"ג, שר"א סופינו גער בר' רפאל מילדולה: "מי הוא זה שבא לרדותינו בתוך ביתינו ולא עליו המלאכה לגמור לבא להורות בבתי אחרים, ושיש זקנים וגדולים ממנו". וראה עוד לעיל, עמ' ב.

⁹² להלן בקונטרס, ג ע"א.

אם רדב"א ידע, ואף הודה בכך, שהמרא דאתרא לא היה מודע למתרחש, מה מקום היה לו לחרחר ריב ולעורר מהומה על לא מאומה? שאלה זו אולי הטרידה גם את ר"א סופינו, ומסקנתו היתה כנראה (וכן מסקנתנו), שתשובתו של רדב"א לא היתה בתום לב של מי שחרד לדבר ה', אלא ניסיון מכוון לפגוע בכבודו של ר"א סופינו. הדברים מתאשרים לאור תשובתו של רדב"א ל"מגילה העפה" (התשובה הראשונה של ר"א סופינו):

ולא זו בלבד עשה לנו <ר"א סופינו> אלא ג"כ בדברים אחרים ראינו שמגמתו להחליף קביעות מנהגי הקדמוני בשביל חידושי ומנהגי התוהו אשר לו כי תוהו המה כאשר ראינו שרצה לבטל המנהג במקום שנהגו מימי קדם לזמר פיוט או פזמון א' קודם נשמת כל חי וקודם קדיש ולא חש למאי דחשו הקדמונים שלא לשנות מנהגים.⁹³

נראה כי המניעים להתנהלותו של רדב"א היו אלו:

א – הקנאה לכבוד גיסו הדגול. רדב"א אמנם נימק את דבריו כי התנגדותו לתשובת ר"א סופינו היא משום שביטל מנהג קדמונים, אך אפשר שבליבו פנימה קיננה קנאה כבושה לכבוד גיסו הדגול ר' רפאל, שהיה לפניו מרא דאתרא דפיסא כשבע שנים,⁹⁴ ושמו יצא לפניו בקהילות דרום צרפת, ובהיותו רב בפיסא התקין מנהגים שונים, והנה בא לו ר"א סופינו המרא דאתרא הנוכחי ושינה ממנהגים אלו או ביטלם.

⁹³ שו"ת מים רבים, סי' ז.

⁹⁴ בשנת תפ"ט (1729) שימש עוד ר' רפאל מילדולה רב בפיסא – ראה י' בן צבי, כתבים, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 195, על מכתב שד"רי חברון שנשלח בשנה זו ושמו מוזכר בהיותו בפיסא.

חיזוק לדברינו ניתן למצוא בהמשך תשובתו של רדב"א: "כי פגע בכבוד רבותיו ז"ל אשר קבעו מנהג זה בק"ק פיסא כדין וכהלכה".⁹⁵ סתם ולא פירש מי הם רבותיו שר"א סופינו פגע בכבודם, אולם הרמז ברור: כוונתו לרב שקדם לו כמרא דאתרא של ק"ק פיסא, שהיה לא אחר מאשר ר' רפאל מילדולה. אפשר שרדב"א קיבל חיזוק לדבריו גם מר' רפאל מילדולה בעצמו, שנתן ביטוי לכאבו בדברי תשובתו בסימן ח' (ו ע"ב):

נמצא שמנהגינו הוא מנהג קדמון ופשוט בכל תפוצות ישראל וכל המשנ' מן הסדר הקבוע אצלינו ידו על התחתונ' ויש למחות בידו... אלא יש לנו התרעומת על השר המסכים שרוצה לקבוע כך הלכה.

ר' רפאל מילדולה אמנם עזב את כס הרבנות בפיסא ועבר לשמש בקודש בק"ק באיון, שבצרפת, אלא שגם בשבתו במרחקים ביקש להמשיך בקשר עם ק"ק פיסא, כפי שמעיד על כך בנו ר' דוד:

כיון שמעלת א"א מ"ו נר"ו קדמהו הרבה שנים להיות רב עליהם וכל יחידי הק"ק קיבלוהו עליהם לרבן ולהיות משועבדים תחת הוראותיו אע"ג שלע"ע (=שלעת עתה) הוא רחוק מהם, מ"מ שפיר נוכל לקרותו עדין מריה דאתרא והרי הוא כמקומו.⁹⁶

ב – ייתכן גם כי רדב"א מילדולה לטש עיניו למשרת הרב בפיסא, שנתפנתה בשנת תפ"ט (1729), לאחר שגיסו ר' רפאל מילדולה עבר לכהן כרב בבאיון שבצרפת.

⁹⁵ ראה: קונטרס, ב ע"ב; שו"ת מים רבים סי' ז, ה ע"א.

⁹⁶ דברי דוד סי' כד (סט ע"א).

מינויו של ר"א סופינו לרבה של פיסא השאיר כנראה מרירות בליבו של רדב"א, ולא הותיר לו ברירה אלא לחפש את מקומו כש"ץ בליוורנו.⁹⁷

כל אלו הביאו את רדב"א מילדולה לנצל את ההזדמנות שנקרתה בדרכו לנגח את ר"א סופינו, ובהזדמנות זו הוכיחו גם על עניינים נוספים שלא נהג כשורה וביטל מנהגים קדומים, אף שבטיעונו ההלכתיים של רדב"א יש ממש, דרך הצגתם היא קנטרנית במקצת.

2. הממוץ

דברים נוספים מתבררים בסוף תשובתו הארוכה של רדב"ר מילדולה, בשו"ת דברי דוד, סי' כד (עו ע"א), והם אלו: ר"א סופינו ניצל בתשובתו האחרונה בקונטרס את ההזדמנות להיפרע מר"ר מילדולה ולתפוש אותו על כל שגגה שנפלטת מקולמוסו. הוא חיפש ומצא בשו"ת מים רבים סי' עג, כי ר"ר מילדולה כביכול לא נזהר בלשונו ופגע בכבודו של ר' יוסף אירגאס ז"ל⁹⁸ –

ראו פה תמימי עם עד איזה גבול הגיע, כי בראותו שמעלת א"א מ"ו נר"ו הוא אהוב ונחמד וחשוב בעיני מעלת הגבירים אחיהם ובניו של הרב החסיד הנ"ל זלה"ה ושהיו משתדלים להשיבו לעיר ליוורנו עיר מולדתו בכבוד ובמעלה, וכאשר ראינו שתיכף ומיד שהגי' [ע] לק"ק ליוורנו עמדו לימינו לסעדו ולתומכו ושקבלוהו בישיבתם בספר פנים יפות, זאת ועוד שהשתדלו בכל מיני השתדלות בכחם ובהונם ובממונם להעמיד המדרש הגדול והמפורסם של עץ חיים ה"י ומינוהו לר"מ בכבוד גדול בתמידין כסדרן ומוספין כהלכתן, שישלם להם ה' ולכל הנלוים אליהם פעלם ותהי משכורתם שלמה

⁹⁷ שם (נא ע"ב).

⁹⁸ ראה בקונטרס, יב ע"ב.

אכ"ר (=אמן כן יהי רצון), והקנאה הכריחו לכתוב כל זה כדי לשים קנאה שנאה ותחרות בין הגבירים הנז"ל ובין מעלת א"א מ"ו נר"ו היאמן כי אם יסופר... אבל שבח לאל יתברך שלא יצא לי מחשבתו וכונתו הנז"ל, כי אדרבה הגבירים הנז"ל בהיותם מכירים ויודעים האהבה ואחווה גדולה שהיה בין מעלת א"א ה"י (=אדוני אבי ה' ישמרהו) ובין מעלת הרב זלה"ה בחיים חייתו, ושלעולם היו אוהבים ודבקים זה עם זה וממתיקים סוד זה עם זה, לא נכנסו דבריו הנז"ל באזניהם והוסיפו לו אהבה על אהבתם, והם הם המחזיקים בידו בכל מידי דמיטב ובכל מאי דאפשר.

לא ברור אם בני הרב אירגאס שהיו גבירים גדולים שתמכו בר' רפאל מילדולה כלל ידעו על אותה הערה שכתב ר"א סופינו, ואם ידעו, כיצד קבלו את דבריו. אולם משפחת מילדולה חששה שמא תופץ תשובתו של ר"א סופינו ברבים גם לאחר שהושמדה המהדורה ובני הרב אירגאס,⁹⁹ יפסיקו עקב דברים אלו את תמיכתם במשפחה, לכן נזדרזו רדב"ר וכתב את תשובתו הארוכה בלשון חריפה ומתנצחת, שנתפרסמה בליוורנו סמוך למעשה, עוד בחייהם של ר"א סופינו ור"ר מילדולה.¹⁰⁰

[ה] סוף דבר

⁹⁹ על בניו של ר"י אירגאס, ר' אברהם חי ור' דוד חיים, ראה הסכמת ר' יעקב לוסינה לספר "ארחות חיים", לר' אהרון מלוניל, פירנצה תק"י-תקי"א. ר' אברהם אירגאס ור' יעקב לוסינה, רבני ליוורנו, חתומים גם על הסכמה לש"ס דפוס אמשטרדם שיצא לאור משנת תקי"ב-1752 עד שנת תקכ"ה-1765 – ראה נ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשס"ו, עמ' קכ.

¹⁰⁰ דברי דוד אמנם נדפס כשבע עשרה שנה לאחר המעשה (אמשטרדם תקי"ג), אבל תשובה זו הופצה סמוך למעשה כפי שרדב"ר מעיד בסי' כא (לט ע"ד - מ ע"א) – ראה לעיל, הע' 19.

חכמי איטליה הצטיינו במאות הי"ז-הי"ח בריבוי מחלוקות ופולמוסים הלכתיים, עשרות קונטרסים וספרי פולמוס נדפסו באיטליה. לא אחת אירע שמחלוקות בדברי תורה גרמו לפירוד הלבבות וליריבות קשה וחריפה שלא נסתיימה גם לאחר פטירתם של החולקים. אך המחלוקת נסתיימה אחרת: רדב"ר מעיד שכל המעורבים הישירים בה – ר' אליעזר סופינו, ר' רפאל מילדולה ורדב"א מילדולה – נתפייסו זה עם זה, "ונתקיים בהם 'כי את והב בסופה'¹⁰¹ ונעשו אוהבים זה את זה ובפרט שקודם נסעו לא"י תוב"ב נתראו פנים אל פנים ונתפרדו איש מאחיו באהבה רבה ובחיבה יתירה".¹⁰²

אשרינו שזכינו למצוא קונטרס זה, לגול עפר מעל שמו של "שר המסכים" – ר' אליעזר ב"ר יעקב סופינו – ולהחזיר את ה"קונטרס על ענין שבת החתונה" למקומו הראוי בארון הספרים.

¹⁰¹ וראה קידושין ל ע"ב: "אל תקרי בסופה אלא בסופה".

¹⁰² דברי דוד, סי' כא (מ ע"א).